

চতুর্থ অধ্যায়

পাশ্চাত্য সমাজতত্ত্ববিদসকলৰ পৰিচয় (Introducing Western Sociologists)

সমাজতত্ত্ব কেতিয়াবা 'বৈপ্লবিক যুগ'ৰ সন্তান বুলি অভিহিত কৰা হয়। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে ১৯ শতিকাত পশ্চিম ইউৰোপত যেতিয়া সমাজতত্ত্বৰ জন্ম হৈছিল, তেতিয়াৰ পৰা বিগত তিনিশ বছৰ জুৰি চলি অহা বৈপ্লবিক পৰিৱৰ্তনসমূহে ইউৰোপৰ জনসাধাৰণৰ জীৱন প্ৰণালীক পৰিৱৰ্তনমুখী কৰাত নিৰ্ণায়ক ভূমিকা লৈছিল। সমাজতত্ত্বৰ উৎপত্তিৰ মূলতে প্ৰধানকৈ তিনিটা বিপ্লৱৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰিহণা আছে। সেয়া হৈছে— জ্ঞানোদয় (Enlightenment) বা বৈজ্ঞানিক বিপ্লৱ, ফৰাচী বিপ্লৱ (French Revolution) আৰু ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ (Industrial Revolution)। এই বৈপ্লবিক প্ৰক্ৰিয়াবোৰে কেৱল ইউৰোপৰ সমাজখনকে সম্পূৰ্ণভাৱে সলনি কৰাই নহয়, বৰঞ্চ ইউৰোপৰ সান্নিধ্যলৈ অহা সমগ্ৰ বিশ্ববাসীকেই পৰিৱৰ্তন অৰ্থাৎ এক জাগৰণৰ টোৱে চুই গৈছিল।

এই অধ্যায়ত প্ৰধানকৈ তিনিজন সমাজতাত্ত্বিক চিন্তানায়কৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ চিন্তাধাৰাৰ বিষয়েহে আলোকপাত কৰা হ'ব। তেওঁলোক হৈছে কাৰ্ল মাৰ্ক্স, ইমাইল দুৰ্কাইম আৰু মেক্স ৱেবাৰ। সমাজতত্ত্ব বিষয়ত পৰম্পৰাৰ ধ্বজাবাহকৰূপে এই তিনিজন মনীষীয়ে সমাজতত্ত্ব বিষয়টিৰ আধাৰশিলা স্থাপন কৰি গৈছে। তেওঁলোকৰ চিন্তাধাৰা তথা ভাবাদৰ্শবোৰে সাম্প্ৰতিক কালতো প্ৰাসংগিকতা লাভ কৰি আহিছে। সন্দেহ নাই যে তেওঁলোকৰ চিন্তাধাৰাক বহুসময়ত সমালোচনা কৰা হৈছে আৰু সময়ৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে এইবোৰৰ ব্যাপক সংশোধনো কৰা হৈছে। যিহেতুকে সামাজিক চিন্তাধাৰাবোৰ সামাজিক পৰিৱেশৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱৰ ফল, সেয়েহে আমি এই সন্দৰ্ভত সমাজতত্ত্বৰ উৎপত্তি বা আবিৰ্ভাৱৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰিম।

সমাজতত্ত্বৰ প্ৰসংগ (The Context of Sociology) :

আধুনিক ইউৰোপ আৰু বৰ্তমান আমি যাক আধুনিকতা বুলি স্বীকৃতি দিছোঁ, সেয়া মূলতঃ তিনিটা প্ৰক্ৰিয়াৰ ফল বুলি ক'ব পাৰি। এই প্ৰক্ৰিয়াবোৰ হৈছে ক্ৰমে জ্ঞানোদয় বা 'যুক্তি যুগ'ৰ দোকমোকালি পুৰা,

ফৰাচী বিপ্লৱত নিহিত হৈ থকা ৰাজনৈতিক সাৰ্বভৌমত্ব আৰু শিল্পবিপ্লৱে প্ৰৱৰ্তন কৰা প্ৰচুৰ উৎপাদনৰ পদ্ধতিবোৰ। এই গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তনবোৰে বৌদ্ধিক দিশত কিদৰে বিশাল পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰা নিৰ্ণয় কৰিছিল, তাৰ বিষয়েহে ইয়াত উল্লেখ কৰা হ'ব।

ক্ৰিয়া-কলাপ-১ (Activity-1)

‘সমাজতত্ত্ব পৰিচয়’ৰ প্ৰথম অধ্যায়ত আলোচনা কৰা ইউৰোপত আধুনিক যুগৰ আগমন সম্পৰ্কীয় আলোচনাখিনি পুনৰ চোৱা। এই তিনিটা প্ৰক্ৰিয়াৰ লগত জড়িত হৈ থকা সেই পৰিৱৰ্তনসমূহ কি কি?

জ্ঞানোদয় যুগ (The Enlightenment) :

১৭ শতিকাৰ শেষাৰ্ধৰ পৰা ১৮ শতিকাৰ কালছোৱাত পশ্চিম ইউৰোপৰ বৌদ্ধিক মহলত এক মৌলিক ভাবধাৰাৰ উন্মেষ ঘটিছিল। তেওঁলোকে এই ভাবধাৰা বা দৃষ্টিভংগীৰ সহায়েৰে সমগ্ৰ বিশ্বক নতুনকৈ চোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। এই কালছোৱাকে জ্ঞানোদয় (The Enlightenment) যুগ বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। জ্ঞানোদয়ৰ নতুন চিন্তাধাৰা আৰু দৰ্শনে মানৱ প্ৰাণীক বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ কেন্দ্ৰৰূপে গণ্য কৰিছিল। কেৱল সেয়ে নহয়, যুক্তিবাদী অথবা বৈজ্ঞানিক চিন্তা-চৰ্চাৰ সমস্ত আঁত ধৰিব পৰা যি শক্তি, সেয়া মানৱ প্ৰাণীৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যৰূপে গণ্য কৰা হৈছিল। এই ভাবধাৰা মতে মানুহে যুক্তিৰ আধাৰত তথা বিশ্লেষণাত্মক মনোভাৱেৰে সকলোধৰণৰ চিন্তা-চৰ্চা কৰিব পাৰে। এই সামৰ্থ থকাৰ বাবে মানুহক সকলো প্ৰকাৰৰ জ্ঞানৰ স্ৰষ্টা আৰু অধিকাৰীৰূপে (নিজস্ব বিষয়ৰ) স্থান দিয়া হৈছে। অন্যহাতে এইটোও বিবেচনা কৰা হ'ল যে বিবেকপূৰ্ণ বা যুক্তিসংগত ৰূপত চিন্তা কৰিব পৰাজনৈ প্ৰকৃত মানুহ। যিসকল এই ক্ষমতা আৰু সামৰ্থৰ পৰা বিৰত থাকিল, তেওঁলোকক ‘প্ৰকৃত মানুহ’ ৰূপে কম গণ্য কৰা হ'ল, যেনে—আদিম ‘বৰ্বৰ’ (Savages) সমাজৰ থলুৱা বাসিন্দাসকল। যিহেতুকে মানুহৰ সমাজখন মানুহৰ দ্বাৰাই গঠিত, গতিকে মানুহে ইয়াৰ যুক্তিসংগত বিশ্লেষণ কৰাটো সম্ভৱ হৈ পৰিল। এনেধৰণৰ বিশ্লেষণৰ সহায়ত এখন সমাজে আন এখন সমাজক আদৰি ল'ব পাৰে। মানৱ সমাজখনক এনেদৰে জ্ঞানৰ আয়ত্তলৈ আনিবলৈ সহজ হৈ পৰিল। এই জ্ঞান শক্তিৰ সহায়েৰে আদিম কালৰে পৰা প্ৰচলিত হৈ অহা ধৰ্মীয় বিশ্বাস, সম্প্ৰদায় তথা দেৱ-দেৱীৰ মাহাত্ম্য আদি শক্তিবোৰক ক্ৰমান্বয়ে হ্ৰাস কৰাটো অনিবাৰ্য হৈ পৰিল। ইয়াৰ অৰ্থ এইটোৱেই যে জ্ঞানোদয়ৰ ফলত মানুহৰ চিন্তাশক্তি আৰু মনোভাৱৰ উৎকৰ্ষ সাধন হৈছিল আৰু তাৰ লগে লগে সমাজলৈ নতুন চিন্তা চেতনা প্ৰৱাহিত হৈছিল, যাক আমি আজিৰ যুগত ধৰ্ম নিৰপেক্ষতা, বৈজ্ঞানিক চিন্তাধাৰা আৰু মানৱতাবাদ বুলি আখ্যা দিওঁ।

ফৰাচী বিপ্লৱ (The French Revolution) :

১৭৮৯ চনৰ ফৰাচী বিপ্লৱে ব্যক্তি আৰু ৰাষ্ট্ৰ উভয় পৰ্যায়তে ৰাজনৈতিক সাৰ্বভৌমত্ব আগমনৰ সূচনা কৰে। মানৱ অধিকাৰ ঘোষণা পত্ৰ (Declaration of Human Rights)ৰ যোগেদি সকলো নাগৰিকৰ সম-অধিকাৰৰ ক্ষেত্ৰত জোৰ দিয়া হ'ল। কেৱল সেয়ে নহয়, জন্মগতভাৱে লাভ কৰা বিশেষ অধিকাৰসমূহৰ বৈধতাৰ ওপৰতো প্ৰশ্ন উত্থাপিত হ'ল। বিপ্লৱৰ আগলৈকে নাগৰিকসকলে ধৰ্মীয় তথা জমিদাৰী সংস্থাবোৰৰ

শোষণৰ কবলত দিন কটাইছিল। ফৰাচী বিপ্লৱে নাগৰিকসকলক সেই অত্যাচাৰী শোষণ নীতিৰ পৰা মুক্ত হ'ব পৰাকৈ পথ প্ৰদৰ্শন কৰি তোলে। খেতিয়কসকলৰ অধিকাংশই 'সাৰ্ফ' (গোলাম) আছিল। এওঁলোককো লাহে লাহে জমিদাৰসকলৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্ত কৰোৱা হ'ল। গীৰ্জা অথবা ধৰ্মীয় সংস্থা তথা জমিদাৰসকলক দিব লগা কৰ-কাটল সকলোবোৰ উঠাই দিয়া হ'ল। গণতন্ত্ৰৰ স্বাধীনতাই নাগৰিকক স্বতন্ত্ৰ কৰি তুলিলে। নাগৰিকক অধিক ক্ষমতা দিয়া হ'ল আৰু ৰাষ্ট্ৰ, আইন আৰু সংস্থাবোৰৰ দৃষ্টিত সকলো নাগৰিকক সমান অধিকাৰ অৰ্পণ কৰা হ'ল। ৰাষ্ট্ৰ-যন্ত্ৰই ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত স্বাধীনতাক সন্মান জনোৱাৰ লগতে ৰাজকীয় আইনে যাতে কোনো ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত জীৱন তথা স্বাৰ্থত আঘাত হানিব নোৱাৰে তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হ'ল। ৰাষ্ট্ৰৰ দ্বাৰা পৰিচালিত ক্ষেত্ৰ তথা ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত ঘৰুৱা জীৱনৰ ক্ষেত্ৰবোৰ পৃথক কৰা হ'ল। ৰাজহুৱা তথা ব্যক্তিগত ক্ষেত্ৰসমূহৰ মৰ্যাদাৰ সপক্ষে সামাজিক সংস্থাসমূহৰ গতিবিধি কেনেকুৱা হ'ব লাগে, এই বিষয়ে নতুনকৈ চিন্তা-চৰ্চা কৰাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্ব দিয়া হ'ল। উদাহৰণস্বৰূপে—'ধৰ্ম' তথা 'পৰিয়াল'ৰ অধিকাংশ ঘৰুৱা বা ব্যক্তিগত ক্ষেত্ৰৰ অনুকূলে বুলি ধৰা হ'ল। আনহাতে শিক্ষাক (বিশেষকৈ বিদ্যালয়ৰ শিক্ষা) সাৰ্বজনীন ক্ষেত্ৰৰ ভিতৰত ধৰা হ'ল। তদুপৰি ৰাষ্ট্ৰ-ৰাজ্যসমূহক অধিক কেন্দ্ৰীভূত শাসন ক্ষমতা দিয়াৰ বিপৰীতে ৰাষ্ট্ৰসমূহক সাৰ্বভৌম ৰাষ্ট্ৰৰূপে পুনঃ সংজ্ঞাকৰণ কৰা হ'ল। এইদৰে ফৰাচী বিপ্লৱৰ মূল আদৰ্শ স্বাধীনতা, সমতা আৰু ভাতৃত্ববোধ আধুনিক ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ বাবে মূলমন্ত্ৰ হৈ ৰ'ল।

ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ (Industrial Revolution):

আধুনিক যুগৰ ঔদ্যোগসমূহৰ ভেটি স্থাপন কৰিছিল শিল্প বিপ্লৱে। ১৮ শতিকাৰ শেষ ভাগত আৰু ১৯শতিকাৰ আগভাগত ব্ৰিটেইনত ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ সূচনা হৈছিল। এই বিপ্লৱৰ দুটা প্ৰধান দিশ আছিল বিজ্ঞান আৰু কাৰিকৰী শিক্ষাক ঔদ্যোগিক উৎপাদনত পদ্ধতিগতভাৱে প্ৰয়োগ কৰা, বিশেষকৈ নতুন যন্ত্ৰপাতিৰ আৱিষ্কাৰ আৰু শক্তিৰ নতুন উৎসৰ সন্ধান কৰা। দ্বিতীয়তে, ঔদ্যোগিক বিপ্লৱে শ্ৰম তথা বজাৰসমূহক নতুন পদ্ধতিৰে অধিকভাৱে সংগঠিত কৰাৰ ব্যৱস্থা অধিক খৰচকীয়া কৰি তোলে, যিটো পূৰ্বতে দেখা নগৈছিল। কিছুমান নতুন যন্ত্ৰ, যেনে— Spinning Jenny (এবিধ সূতা কটা যন্ত্ৰ) আৰু শক্তি উৎপাদন কৰা নতুন যন্ত্ৰ (যেনে— ভাপ ইঞ্জিনৰ বিভিন্ন নতুন কৌশল) আদিয়ে উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া সুগম কৰি তোলে। ইয়াৰ ফলত বহুতো কল-কাৰখানা সৃষ্টি হোৱাৰ লগে লগে বৃহৎ মাত্ৰাত বয়-বস্তু উৎপাদন হ'বলৈ ধৰিলে। এই সামগ্ৰীবোৰ বৃহৎ মাত্ৰাত উৎপাদন কৰি বিশ্বৰ বজাৰবোৰলৈ পঠিওৱা হ'ল। একেদৰেই এই কাৰখানাবিলাকৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা কেঁচা সামগ্ৰীবোৰো বিশ্বৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ পৰা আহৰণ কৰিব লগা হয়। আধুনিক ঔদ্যোগ ব্যৱস্থাই এইদৰে গোটেই পৃথিৱীকে ছানি ধৰিছিল।

উৎপাদন ব্যৱস্থাৰ এই পৰিৱৰ্তনৰ ফলত মানুহৰ সামাজিক জীৱনলৈ বিশাল পৰিৱৰ্তন নামি আহিল। চহৰ-নগৰবোৰত স্থাপন হোৱা ঔদ্যোগবোৰ চলাবলৈ শ্ৰমিকৰ প্ৰয়োজন হোৱাত সেই শ্ৰমিকসকলক প্ৰধানকৈ গাঁও অঞ্চলৰ পৰা অনা হ'ল। এনেদৰে বহুলোকে গ্ৰাম্যাঞ্চল ত্যাগ কৰি চাকৰিৰ সন্ধানত চহৰলৈ আহি বসতি স্থাপন কৰিবলৈ ল'লে। সেই সময়ত শ্ৰমিকসকলৰ মজুৰিৰ হাৰ তেনেই কম আছিল বাবে পুৰুষ আৰু মহিলাই নহয়, বৰঞ্চ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰেও তেওঁলোকৰ জীৱন নিৰ্বাহৰ বাবে অতি বিপদসংকুল অৱস্থাৰ মাজত বহু

সময় ধৰি শ্ৰম কৰিব লগা হৈছিল। আধুনিক উদ্যোগসমূহৰ সহায়ত নগৰ আৰু চহৰবোৰে গাঁও অঞ্চলত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি ক্ষমতা লাভ কৰিলে। লগে লগে নগৰ-চহৰবোৰত গঢ় লৈ উঠা মানুহৰ বসতিস্থানবোৰ প্ৰভাৱশালী কেন্দ্ৰৰূপে পৰিগণিত হৈ পৰিল। নানা ধৰণৰ সৰু-ডাঙৰ সামাজিক গোটাৰ অসমতা আৰু বৰ্ধিত জনসংখ্যাৰ বাবে জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব আদি নগৰীয়া সমাজত প্ৰকট হৈ জিলিকি উঠিল। ধনী আৰু প্ৰতিপত্তিশীল লোকসকলে নগৰবোৰত বসবাস কৰিবলৈ লয় আৰু লগতে শ্ৰমিকসকলেও দৰিদ্ৰতাৰ মাজেদিয়েই সৰু সৰু জুপুৰি ঘৰত অস্বাস্থ্যকৰ পৰিৱেশত থাকিবলৈ লয়। আধুনিক শাসন পদ্ধতি অনুসৰি, ৰাষ্ট্ৰ যন্ত্ৰত ভালেমান নতুন নতুন ব্যৱস্থা সন্নিৱিষ্ট কৰা হ'ল। তাৰ ভিতৰত স্বাস্থ্য, পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ ব্যৱস্থা, অপৰাধী লোকসকলক নিয়ন্ত্ৰণ কৰা তথা জনসাধাৰণৰ 'সৰ্বাংগীণ উন্নতি'ৰ বিভিন্ন দিশসমূহ। এই নতুন দায়িত্ববোধ পালন কৰিবলৈ শাসনতন্ত্ৰক নতুন তত্ত্বজ্ঞানৰ আৱশ্যক হৈ পৰিল। এনেধৰণৰ আৱশ্যকতাই পূৰণ কৰিবৰ বাবে সমাজবিজ্ঞান, বিশেষকৈ সমাজতত্ত্বৰ উত্থান বিশেষভাৱে প্ৰয়োজন হৈ পৰিল।

আৰম্ভণিৰ পৰাই সমাজতাত্ত্বিক চিন্তাধাৰাই ঔদ্যোগিক সমাজৰ বিকাশ তথা বৃদ্ধিৰ বিজ্ঞানসন্মত আলোচনা আগবঢ়াই আহিছে। সেইবাবে সমাজতত্ত্বক 'ঔদ্যোগিক সমাজক অধ্যয়ন কৰা বিজ্ঞান' বুলিও অনেকে ক'ব খোজে। আধুনিক ঔদ্যোগিক সমাজ গঠন হোৱাৰ পিছতহে মানুহৰ সামাজিক ব্যৱহাৰৰ পৰিৱৰ্তিত গতিবোৰৰ সম্পৰ্কে জনাৰ সুযোগ আহিল। এনেধৰণৰ ব্যৱহাৰ প্ৰধানকৈ পৰিস্ফুট হয় তথ্যসম্বলিত বৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণৰ দ্বাৰা। ৰাজ্যৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুত কৰা কোনো তদাৰকী গোটাৰ সহায়ত যিবোৰ বিজ্ঞানভিত্তিক তথ্য সংগ্ৰহ কৰা হয়, সেইবোৰৰ জৰিয়তেহে সেইখন সমাজৰ বিষয়ে ভালকৈ জানিব পাৰি। সমাজতাত্ত্বিক সিদ্ধান্তবোৰো সেই তথ্যবোৰৰ বিশ্লেষণৰে প্ৰতিফলন বুলি ক'ব পাৰি।

কাৰ্ল মাৰ্ক্স (Karl Marx) (১৮১৮-১৮৮৩)

১৮১৮ চনৰ ৫ মে' তাৰিখে জাৰ্মেনীৰ Prussiaৰ Rhineland প্ৰদেশৰ Trier নামৰ ঠাইত কাৰ্ল মাৰ্ক্সৰ জন্ম হৈছিল। তেওঁৰ দেউতাক এজন সম্পত্তিবান স্বাধীন মনৰ উকীল আছিল।

- ১৮৩৪-৩৬ : Bonn বিশ্ববিদ্যালয়ত আইন শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু তাৰ পাছত Berlin বিশ্ববিদ্যালয়ত আছিল, য'ত ডেকা বয়সৰ Hegelianসকলৰ দ্বাৰা বাৰুকৈয়ে প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল।
- ১৮৪১ : Jena বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা দৰ্শনত ডক্টৰেট উপাধি লাভ কৰে।
- ১৮৪৩ : Jenny Von Westphalenৰ লগত বিবাহপাশত আৱদ্ধ হয়।
- ১৮৪৪ : Paris অত Fredrich Engelsক লগ পায় আৰু তেওঁৰ লগত আজীৱন বন্ধুত্ব স্থাপন হয়।
- ১৮৪৭ : আন্তৰ্জাতিক শ্ৰমিক সংঘাই (International Working Men's Associations) তেওঁলোকৰ সংঘৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য সম্পৰ্কে খচৰা প্ৰস্তুত কৰিবলৈ আমন্ত্ৰণ জনায়। এই

বিখ্যাত খচৰা পত্ৰখন তেওঁ Engelsৰ সৈতে প্ৰস্তুত কৰে। পিছলৈ ১৯৪৮চনত সেইখন Manifesto of The Communist Party ৰূপে প্ৰকাশ হয়।

- ১৮৪৯ : দেশান্তৰ হৈ ইংলেণ্ডলৈ যায় আৰু তাতেই মৃত্যুলৈকে জীৱন অতিবাহিত কৰে।
- ১৮৫২ : The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte প্ৰকাশ পায়।
- ১৮৫৯ : A Contribution to The Critique of Political Economy প্ৰকাশ পায়।
- ১৮৬৭ : Capitalৰ প্ৰথম খণ্ড প্ৰকাশ পায়।
- ১৮৮১ : পত্নী Jenny von Westphalenৰ মৃত্যু হয়।
- ১৮৮৩ : মাৰ্ক্সৰ মৃত্যু আৰু তেওঁক লণ্ডনৰ Highgate Cemeteryত সমাধিস্থ কৰা হয়।

কাৰ্ল মাৰ্ক্সৰ জন্ম হৈছিল জাৰ্মেনীত। কিন্তু দেশান্তৰ কৰাৰ বাবে তেওঁ বৌদ্ধিক উৎকৰ্ষৰে ভৰা জীৱনৰ সৰহভাগ সময় ব্ৰিটেইনতে কটাবলগা হৈছিল। চৰম সংস্কাৰধৰ্মী ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাৰ বাবে কাৰ্ল মাৰ্ক্সক কেৱল নিজৰ মাতৃভূমিৰ পৰাই নহয়, বৰঞ্চ অষ্ট্ৰিয়া আৰু ফ্ৰান্সৰ পৰাও নিৰ্বাসিত কৰা হৈছিল। মাৰ্ক্সে যদিও দৰ্শনশাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিছিল, তেওঁ প্ৰকৃততে দাৰ্শনিক নাছিল; তেওঁ আছিল এজন সামাজিক চিন্তাবিদ আৰু বিশ্লেষক। সমাজত প্ৰচলিত শোষণ আৰু দমন নীতিবোৰ নিৰ্মূল কৰাৰ সপক্ষে তেওঁ সজোৰে যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিছিল। তেনে উদ্দেশ্য আগত ৰাখিয়েই পুঁজিবাদী সমাজক কঠোৰ দৃষ্টিভংগীৰে সমালোচনা কৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰ দুৰ্বলতাবোৰ উদঙাই দি সেই ব্যৱস্থাৰ পতন আনিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। মাৰ্ক্সে যুক্তি দৰ্শাইছিল যে মানুহৰ সমাজখনে বিভিন্ন স্তৰ অতিক্ৰম কৰি উন্নতি লাভ কৰি আহিছে। এই স্তৰ বা পৰ্যায়বোৰ হৈছে আদিম সাম্যবাদ, দাসত্ব প্ৰথা, সামন্তবাদী ব্যৱস্থা আৰু পুঁজিবাদ ব্যৱস্থা। মানুহৰ বিকাশৰ বাবে পুঁজিবাদ ব্যৱস্থা সকলোতকৈ নৱতম পৰ্যায় যদিও মাৰ্ক্সে বিশ্বাস কৰিছিল যে পুঁজিবাদ ব্যৱস্থাই এদিন সাম্যবাদৰ পথ মুকলি কৰিব।

পুঁজিবাদী সমাজ ব্যৱস্থাত দেখা পোৱা এটি বৈশিষ্ট্য হৈছে ইয়াৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ত তীব্ৰ ৰূপ ধাৰণ কৰা অপসৰ্ভিতাৰ (Alienation) প্ৰক্ৰিয়াবোৰ। প্ৰথমেই ক'ব পাৰি যে পুঁজিবাদী সমাজ ব্যৱস্থাই মানুহ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজত বহু ব্যৱধান আনি দিলে, যিটো আগতে কেতিয়াও নাছিল। দ্বিতীয়তে, অপসৰ্ভিতা অৰ্থাৎ ব্যক্তিসকলৰ মাজত বাঢ়ি অহা ব্যৱধান। পুঁজিবাদৰ আদৰ্শই পূৰ্বৰ সামূহিক সমাজ ব্যৱস্থাক অধিক ব্যক্তিকেন্দ্ৰিক কৰি তোলাৰ উপৰি মানুহৰ সামাজিক সম্বন্ধকো বজাৰকেন্দ্ৰিক কৰি তোলে। তৃতীয়তে, বৃহৎ সংখ্যক শ্ৰমিকক তেওঁলোকৰ নিজ শ্ৰমৰ বাবে প্ৰাপ্য মজুৰিৰ পৰা বঞ্চিত কৰা হ'ল, এনেদৰে তেওঁলোক অপসৰ্ভিত হ'বলৈ ধৰে। কিয়নো শ্ৰমিকসকলৰ দ্বাৰা উৎপাদিত বস্তুসমূহৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ একো অধিকাৰ নাথাকে, যিদৰে আগৰ কালত দক্ষ শ্ৰমিকসকলে নিজ শ্ৰমক নিজৰ দখলত ৰাখিব পাৰিছিল। আজিকালি পুঁজিবাদী শাসনকালত শ্ৰমিকৰ কৰ্ম, সময় তথা কৰ্মৰ গুণাগুণবোৰ ব্যৱস্থাপনাৰ (Management) দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত কৰা হয়। ক'ব পাৰি যে শ্ৰমিকসকলে স্বয়ং নিজৰ পৰাই অপসৰ্ভিত হৈ পৰে আৰু নিজৰ জীৱনক সক্ষম কৰি তুলিবৰ বাবে সংগ্ৰাম কৰিবলগীয়া হয়। তেওঁলোক স্বাধীন হৈও একপ্ৰকাৰে পৃথক হৈ পৰে আৰু পূৰ্বৰ দৰে নিজৰ জীৱনটোক নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ ক্ষমতা কমি আহে।

সি যি কি নহওক, পুঁজিবাদ যদিও এক শোষণকাৰী আৰু দমনকাৰী পদ্ধতি আছিল, তথাপি মাৰ্ক্সে বিশ্বাস কৰিছিল যে পুঁজিবাদ মানৱ ইতিহাসৰ এটা আৱশ্যকীয় তথা প্ৰগতিশীল পদক্ষেপ আছিল। এই ব্যৱস্থাই এনে এটি বাতাবৰণ সৃষ্টি কৰিছিল, যিয়ে ভৱিষ্যতৰ বাবে এটি শোষণমুক্ত আৰু দৰিদ্ৰতাবিহীন অৱস্থাৰ পূৰ্বাভাস দিছিল। মাৰ্ক্সে আৰু বিশ্বাস কৰিছিল যে পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাক তেওঁলোকৰ শ্ৰমিকৰ দ্বাৰাই ৰূপান্তৰিত কৰা সম্ভৱ হ'ব, য'ত শোষিত শ্ৰমিকসকলে একগোট হৈ বিদ্ৰোহ আৰম্ভ কৰিব আৰু মুক্ত তথা সম অধিকাৰৰ এখন সমাজবাদী সমাজ সৃষ্টি কৰিব। পুঁজিবাদী শাসন ব্যৱস্থাৰ কাৰ্য প্ৰণালীবোৰ বুজি পাবলৈ কাৰ্ল মাৰ্ক্সে ইয়াৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক আৰু বিশেষকৈ অৰ্থনৈতিক দিশবোৰৰ বিতং অধ্যয়ন কৰিছিল।

মাৰ্ক্সৰ ধাৰণা মতে উৎপাদনৰ প্ৰকাৰেই (Mode of production) সমাজৰ অৰ্থনীতি নিৰূপণ কৰে। উৎপাদনৰ এই প্ৰকাৰবোৰ ইতিহাসৰ বিভিন্ন স্তৰৰ উৎপাদনৰ লগত সাঙোৰ খাই আছে। আদিম সাম্যবাদ, দাসত্ব প্ৰথা, সামন্তবাদ তথা পুঁজিবাদ এই সকলোবোৰৰ আধাৰ হৈছে উৎপাদনমুখী ব্যৱস্থা মাত্ৰ। সাধাৰণভাৱে চালে দেখা যায় যে উৎপাদনৰ প্ৰকাৰবোৰে সমাজৰ কোনো এটা জীৱন প্ৰণালীৰ কথাকে সূচায়। বিশেষ পৰ্যায়ত উৎপাদনমুখী ব্যৱস্থাতোক এটা অট্টালিকাৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। যেনেদৰে অট্টালিকাটোৰ তলৰ মহলাত আধাৰশিলা স্থাপন কৰা হয় আৰু ইয়াৰ ওপৰত অট্টালিকাটোৰ আকাৰ দিয়া হয়। ঠিক তেনেদৰে অৰ্থ ব্যৱস্থাৰ আধাৰ বা প্ৰাথমিক পদক্ষেপ হিচাপে অৰ্থ বা টকা-পইচা জড়িত হৈ থাকে আৰু ইয়াৰ লগত উৎপাদিকা শক্তিসমূহ (Forces of production) তথা উৎপাদনৰ সম্বন্ধ (Relation of production) নিহিত হৈ থাকে। উৎপাদিকা শক্তিবোৰ হৈছে উৎপাদনৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা বিভিন্ন কাৰকবোৰ, যেনে— ভূমি, শ্ৰম, যন্ত্ৰপাতি, শক্তিৰ উৎসসমূহ (বিজুলী, কয়লা, পেট্ৰলজাত সামগ্ৰী আদি)। এইবোৰক প্ৰধানকৈ অৰ্থনৈতিক কাৰক বুলি গণ্য কৰা হয়। উৎপাদনৰ সম্বন্ধ বুলি ক'লে উৎপাদনৰ লগত সাঙোৰ খাই থকা সকলো প্ৰকাৰৰ অৰ্থনৈতিক সম্বন্ধ আৰু শ্ৰমক কিদৰে সংগঠিত কৰা হয় তাকে বুজা যায়। বহল অৰ্থত উৎপাদনৰ সম্বন্ধ মানে ভূমি বা সম্পত্তিৰ সম্বন্ধ বা উৎপাদনৰ আহিলাবোৰক (Means of production) নিয়ন্ত্ৰণ কৰা বা ইয়াৰ অংশীদাৰ হোৱাকে বুজায়।

উদাহৰণস্বৰূপে, আদিম সাম্যবাদ ব্যৱস্থাত উৎপাদনৰ প্ৰকাৰবোৰ, বিশেষকৈ প্ৰকৃতি, বনাঞ্চল, ভূমি, জীৱ-জন্তু আদি অন্তৰ্ভুক্ত আছিল। তদুপৰি কিছুমান অতি পুৰণি পৰ্যায়ৰ সৰঞ্জাম ব্যৱহাৰ, যেনে— শিলেৰে নিৰ্মিত অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ আৰু চিকাৰ কৰাৰ আহিলাসমূহ। সেই যুগৰ উৎপাদনৰ সম্বন্ধবোৰ নিৰ্ণয় হৈছিল সম্প্ৰদায় ভিত্তিত সম্পত্তিৰ আধাৰত, কাৰণ ব্যক্তিগত সম্পদ আহৰণৰ ধাৰণাই সেই সময়ত গা কৰি উঠা নাছিল। তেনেকৈ জনজাতীয় সমাজৰ প্ৰচলিত চিকাৰ পদ্ধতি আৰু খাদ্য আহৰণৰ প্ৰক্ৰিয়াবোৰে শ্ৰম সংগঠনৰ কথাকে সোঁৱৰাই দিয়ে।

গতিকে দেখা যায় উৎপাদিকা শক্তি আৰু উৎপাদনৰ সম্বন্ধই সমাজত অৰ্থনীতিৰ আধাৰ প্ৰস্তুত কৰে। সমাজৰ সকলো প্ৰকাৰৰ সামাজিক, সাংস্কৃতিক, ৰাজনৈতিক সংস্থাবোৰে অৰ্থনীতিৰ সেই আধাৰতে স্থিতি লাভ কৰে। সেইদৰে ধৰ্ম, কলা, আইন, সাহিত্য তথা সমাজৰ বিভিন্ন ধৰণৰ বিশ্বাস আৰু ভাৱধাৰাৰ সংস্থাসমূহ হৈছে 'উপৰি-সৌধ' (superstructure) এ অংশ।

এই অংশবোৰে আকৌ মূল আধাৰৰ ওপৰত গইনা লৈ স্থিতি লাভ কৰে। মাৰ্ক্সে যুক্তি সহকাৰে কৈছিল

যে মানুহৰ ভাৱধাৰা আৰু বিশ্বাসৰ উৎপত্তিস্থল হৈছে অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি, যি পদ্ধতিৰ সৈতে তেওঁলোক অংশীদাৰ হৈ থাকে। মানুহে যি দৰে চিন্তা কৰিব পাৰে, সেই চিন্তা-শক্তিৰ আধাৰতে জীৱন নিৰ্বাহৰ উপায়ো চিন্তা কৰিব পাৰে। আন অৰ্থত ক'বলৈ হ'লে ভৌতিক জীৱনহে (Material life) মানুহৰ ভাৱধাৰা বা চেতনা নিৰ্ণয় কৰে, ইয়াৰ বিপৰীতে ভাৱধাৰাই ভৌতিক জীৱন নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰে। কাৰ্ল মাৰ্ক্সৰ এনেধৰণৰ যুক্তিয়ে সেই সময়ত প্ৰচলিত সবল চিন্তাধাৰাৰ বিপৰীতে গৈছিল; কাৰণ সেই সময়ৰ চিন্তাধাৰাত যুক্তি আগবঢ়োৱা হৈছিল যে মানুহে প্ৰয়োজন অনুসাৰে যি বিচাৰে তাকেই চিন্তা-চৰ্চা কৰিব পৰা মুক্ত স্বাধীনতা আছে আৰু সেই চিন্তাধাৰাই বিশ্বক গঢ় দিব পাৰে।

মাৰ্ক্সে অৰ্থনৈতিক সংৰচনা (Structure) আৰু প্ৰক্ৰিয়াবোৰৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। কাৰণ তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে এইবোৰ মানৱ ইতিহাসৰ প্ৰতিটো সমাজ ব্যৱস্থাত আধাৰৰূপে চিহ্নিত হৈ আহিছে। মাৰ্ক্সে যুক্তি অৱতাৰণা কৰি কৈছিল যে অৰ্থব্যৱস্থাই কেনেকৈ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিছিল এই বিষয়ে আমি যদি বুজিব পাৰোঁ, তেন্তে ভৱিষ্যতৰ সমাজবোৰলৈ কেনেকৈ পৰিৱৰ্তন আনিব পাৰি সেই জ্ঞান আমি আহৰণ কৰিব পাৰোঁ। কিন্তু এই পৰিৱৰ্তন অনা কেনেকৈ সম্ভৱ হ'ব? মাৰ্ক্সৰ নিজৰেই উত্তৰ আছিল— ই সম্ভৱ হ'ব কেৱল শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ (Class struggle) জড়িয়তে।

শ্ৰেণী সংগ্ৰাম (Class Struggle) :

মাৰ্ক্সৰ মতে সমাজৰ ব্যক্তিসকলক কোনো গোট বা সমূহত শ্ৰেণীকৰণ কৰাৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ পদ্ধতি হৈছে সমাজত অৰ্থনৈতিক উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া। তেওঁৰ মতে ধৰ্ম, ভাষা, জাতীয়তা অথবা এনেধৰণৰ অন্যান্য পৰিচয়ৰ ভিত্তিত সমাজৰ ব্যক্তিসকলৰ মাজত শ্ৰেণী বিভাজন হ'ব নোৱাৰে। এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ যুক্তি সহকাৰে কৈছিল যে সামাজিক উৎপাদনৰ প্ৰক্ৰিয়াত ব্যক্তিয়ে যি স্থানত অৱতীৰ্ণ হয়, সেই মতেই তেওঁলোকে সময়ত একো একোটা শ্ৰেণী গঠন কৰে। উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া আৰু সম্পদে নিৰ্ধাৰণ কৰা সম্বন্ধৰ আধাৰত ব্যক্তিয়ে যি পদবীত অৱস্থান কৰে সেই মতেই তেওঁলোকে একেধৰণৰ স্বাৰ্থ আৰু উদ্দেশ্যৰ অংশীদাৰ হৈ পৰে, যদিওবা সেয়া লাহে লাহে ঘটে। শ্ৰেণী সংগঠন সম্ভৱ হয় ঐতিহাসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ যোগেদি। আকৌ উৎপাদিকা শক্তিৰ পৰিবৰ্তিত অৱস্থা আৰু লগে লগে প্ৰতিষ্ঠিত শ্ৰেণীবোৰৰ মাজৰ মতানৈক্য সৃষ্টিয়েও আওপকীয়াকৈ শ্ৰেণী সৃষ্টিত অহিৰণা যোগায়। উৎপাদনৰ সামগ্ৰীবোৰ আৰু উৎপাদনৰ লগত জড়িত সামাজিক সম্বন্ধৰ যেতিয়া পৰিৱৰ্তন হয়, তেতিয়া বিভিন্ন সামাজিক শ্ৰেণীৰ মাজত মতবিৰোধ হয় আৰু তাৰেই ফলস্বৰূপে, পুঁজিবাদী উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াই শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি কৰে। আৰু এই শ্ৰমিক শ্ৰেণী হৈছে সামন্ত যুগৰ কৃষি পদ্ধতি পতনৰ ফলস্বৰূপে সৃষ্টি হোৱা সম্পত্তিহীন নতুন শ্ৰেণীৰ নগৰীয়া লোকসকল। সাৰ্ফ (কৃষিদাস) তথা ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ কৃষকসকলৰ ভূমি আৰু জীৱিকাৰ পূৰ্বৰ উৎসসমূহ উচ্ছেদ কৰাৰ বাবে তেওঁলোক জীৱিকাৰ সন্ধানত নগৰলৈ আহি বসতি স্থাপন কৰিবলৈ লয়। ইয়াত তেওঁলোকে আইনী ব্যৱস্থাৰ মতে বা পুলিচৰ হেঁচাত পৰি নৱনিৰ্মিত কাৰখানাসমূহত কাম কৰিবলগীয়া হয়। এইদৰে পুনৰ সামাজিক গোটসমূহৰ সৃষ্টি হ'ল। যিসকল সম্পত্তিহীন আছিল তেওঁলোকে বাধ্যত পৰিহে কাম কৰিব লগা হৈছিল। উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াত অংশীদাৰ হোৱাৰ বাবে শ্ৰমিকসকলে নিজৰ এটা বেলেগ শ্ৰেণী গঠন কৰাৰ সুবিধা পায়।

কাল মাক্স শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ প্ৰবল সমৰ্থক আছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে শ্ৰেণী সংগ্ৰাম হৈছে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰধান শক্তিস্বৰূপ। The Communist Manifesto (যিখন প্ৰকৃততে কাৰ্যৰ বিৱৰণী আছিল) নামৰ গ্ৰন্থখনত মাক্স আৰু এঞ্জেলচে তেওঁলোকৰ চিন্তাধাৰা আৰু কাৰ্যক্ৰমণিকাৰ বিষয়ে স্পষ্টকৈ আৰু সংক্ষেপ ৰূপত দাঙি ধৰিছে। The Communist Manifesto ৰ আৰম্ভণিৰ বাক্যশাৰীয়ে এনেদৰে ঘোষণা কৰিছিল— “The history of all hitherto existing societies is the history of the class struggle.” অৰ্থাৎ “প্ৰত্যেক বিদ্যমান সমাজৰ ইতিহাস হৈছে শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ ইতিহাস।” তেওঁলোকে মানৱ ইতিহাসৰ বিভিন্ন গতিধাৰা অধ্যয়ন কৰিছিল আৰু কৈছিল যে ইতিহাসৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ত শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ চৰিত্ৰবোৰো ভিন ভিন ৰূপত প্ৰকাশ পায়। যিহেতু মানৱ সমাজে আদিম যুগৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে বিভিন্ন পৰ্যায়ত স্বকীয় বৈশিষ্ট্যৰে ধাৰমান হৈ আহিছে, সেয়েহে প্ৰতিটো পৰ্যায়তে শোষক আৰু শোষিত শ্ৰেণীৰ মাজত মতানৈক্যও বিৰাজমান হৈ থাকে।

মাক্স আৰু এঞ্জেলচে লিখিছিল— ‘Freeman and slave, patrician and plebeian, lord and serf, guildmaster and journeyman, in a word, oppressor and oppressed, stood in constant opposition to one another, carried out an uninterrupted, now hidden, now open fight.’ অৰ্থাৎ ‘মুক্ত নাগৰিক আৰু দাসসকল, সম্ভ্ৰান্ত আৰু সাধাৰণ শ্ৰেণী, মালিক আৰু বহতীয়ালৈকে, জমিদাৰ আৰু সাধাৰণ হাজিৰা কৰা লোক, একেধাৰে ক’বলৈ গ’লে— শোষক আৰু শোষিতসকলৰ মাজত সময়ে সময়ে বিৰোধিতা চলি আহিছে— কেতিয়াবা একেলৈখাৰিকৈ, কেতিয়াবা গোপনে বা কেতিয়াবা মুকলি যুদ্ধত অৱতীৰ্ণ হৈছে।’ প্ৰতিটো পৰ্যায়তে দুটা মূল বিপৰীত শ্ৰেণীৰ লোক থাকে আৰু দুয়োটা শ্ৰেণীৰ মাজত অহৰহ মতানৈক্য বিৰাজ কৰে। উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই এনেধৰণৰ মতানৈক্যৰ সৃষ্টি হয়। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত উৎপাদনৰ সকলো আৱশ্যকীয় আহিলা (পুঁজি, কাৰখানা, মেচিন, ভূমি আদি) সমূহত বুৰ্জোৱা অৰ্থাৎ মালিকীস্বত্ব থকা লোকসকলৰহে পূৰ্ণ অধিকাৰ আছিল। অন্যহাতে শ্ৰমিক শ্ৰেণীয়ে উৎপাদনৰ লগত জড়িত থকা ব্যৱস্থাবোৰৰ পৰা অধিকাৰ হেৰুৱাই পেলাইছিল। পুঁজিবাদী সমাজ ব্যৱস্থাত শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ লোকসকলে জীৱন ধাৰণ কৰিবলৈ নিজৰ শ্ৰম বিক্ৰী কৰাৰ বাহিৰে অন্য উপায় নাছিল, কিয়নো তেওঁলোকৰ শ্ৰম অবিহনে আন একোৱেই নাছিল।

আনকি কেতিয়াবা দুয়োটা শ্ৰেণীৰ লোকসকলৰ বস্তুগত দিশত পৰস্পৰ মতবিৰোধ থাকিলেও, তেওঁলোকৰ মাজত আপোনা-আপুনি সংঘৰ্ষ হ’ব নোৱাৰে। সংঘৰ্ষ সৃষ্টি হ’বলৈ হ’লে ব্যক্তিগত দিশত নিজ শ্ৰেণীস্বার্থ তথা শ্ৰেণীৰ নিজা পৰিচয়ৰ চেতনা জাগ্ৰত হোৱা বঞ্জনীয়। একে সময়তে বিৰোধী পক্ষৰ স্বার্থ আৰু পৰিচয়ৰ প্ৰতিও সচেতন হৈ থকা দৰকাৰ। এনেদৰে ৰাজনৈতিকভাৱে সচেতন হৈ বা ৰাজনৈতিকভাৱে একগোট হৈ ‘শ্ৰেণী সচেতনতা’ (Class consciousness) বিকাশ হ’লেহে শ্ৰেণী সংঘৰ্ষ সম্ভৱ হৈ উঠে। এইদৰে সৃষ্টি হোৱা সংঘৰ্ষই পূৰ্বৰে পৰা শোষিত হৈ থকা শ্ৰেণীবোৰে ক্ষমতা বা শাসক গোষ্ঠীক ক্ষমতাৰ পৰা ওফৰাই পেলাব পাৰে আৰু ইয়াকে ‘বিপ্লৱ’ বুলি ক’ব পাৰি। কাল মাক্সৰ মতবাদ অনুসৰি সমাজৰ অৰ্থনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াবোৰে মতানৈক্যৰ সৃষ্টি কৰে। যি মতানৈক্যই অৱশেষত শ্ৰেণী সংঘাত (Class conflict) সৃষ্টি কৰে।

কিন্তু কেৱল অৰ্থনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াবোৰে সমাজত নিজাকৈ বিপ্লৱ আনিব নোৱৰে। সমাজৰ সম্পূৰ্ণ চৰিত্ৰগত পৰিৱৰ্তনৰ বাবে সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াবোৰৰ ভূমিকাও সমানে গুৰুত্বপূৰ্ণ।

ক্ৰিয়া-কলাপ-২ (Activity-2)

তুমি তথা তোমাৰ সহপাঠীসকলৰ দ্বাৰা গঠন কৰা গোটবোৰক মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভংগীৰে ‘শ্ৰেণী’ বুলি ক’ব পাৰিবানে? উক্ত দৃষ্টিভংগীৰ সপক্ষে বা বিপক্ষে কি যুক্তি দাঙি ধৰিব? কাৰখানাৰ শ্ৰমিক আৰু কৃষি বনুৱাসকল একে শ্ৰেণীত পৰেনে? একেটা কাৰখানাতে কাম কৰা শ্ৰমিক আৰু পৰিচালক (Manager) সকলৰ বিষয়ে কি ক’ব খোজা? এওঁলোক একোটা শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত নেকি? চহৰত বাস কৰা ধনী উদ্যোগপতি বা তেনেধৰণৰ মালিকসকল যাৰ ভূমি সম্পত্তি নাথাকে, তেওঁলোক গাঁৱত থকা দুখীয়া ভূমিহীন কৃষক শ্ৰমিকজনৰ সৈতে একে শ্ৰেণীত পৰে নেকি? এজন জমিদাৰ, যিজনৰ বহুতো মাটি-সম্পত্তি আছে আৰু এজন মাটিহীন দৰিদ্ৰ কৃষক, এওঁলোক একোটা শ্ৰেণীতে অন্তৰ্ভুক্ত হ’ব জানো? যদি তেওঁলোকে একেখন গাঁৱতে বাস কৰে আৰু ভূমিৰ অধিকাৰী হয়, তেতিয়াও একে শ্ৰেণীতে অন্তৰ্ভুক্ত হ’ব পাৰে নেকি? এই উদাহৰণবোৰৰ উত্তৰ যুগুত কৰোঁতে তোমালোকে আগবঢ়োৱা যুক্তিবোৰ সাৱধানেৰে চিন্তা কৰি চোৱা।

দ্ৰষ্টব্য : উক্ত উদাহৰণবোৰত কোনবোৰ বিষয়ত সমূহীয়া স্বাৰ্থক প্ৰাধান্য দিয়া হৈছে? উক্ত শ্ৰেণীবোৰে বহল সমাজ ব্যৱস্থাৰ, বিশেষকৈ উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ লগত সংগতি ৰাখি কেনেধৰণৰ স্থান অধিকাৰ কৰি থাকে তাৰ বিষয়েও ভাবাচোন।

অৰ্থনৈতিক তথা সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াবোৰ ক্ৰমান্বয়ে জটিলৰ পৰা জটিলতৰ অৱস্থালৈ যোৱাৰ মুখ্য কাৰণ হৈছে আদৰ্শগত ধাৰণাৰ প্ৰভাৱ। ইতিহাসৰ প্ৰতিটো পৰ্যায়তে শাসকগোষ্ঠীয়ে তেওঁলোকৰ দমনমূলক আদৰ্শগত ধাৰণাকহে অগ্ৰাধিকাৰ দিয়া দেখা যায়। এনেধৰণৰ দমনমূলক আদৰ্শ বা সমগ্ৰ বিশ্বক চোৱাৰ যি মনোভাৱ থাকে, তাৰ জৰিয়তে শাসকগোষ্ঠীৰ দমনমূলক নীতিক প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ বিচাৰে আৰু সমগ্ৰিকভাৱে সমাজ ব্যৱস্থাক (Social order) স্বীকৃতি দিয়াৰ যুক্তি অৱতাৰণা কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, কেতিয়াবা দমনমূলক নীতিয়ে দৰিদ্ৰ শ্ৰেণীৰ লোকৰ মনত প্ৰত্যয় জন্মায় যে তেওঁলোক শোষণৰ বাবে দৰিদ্ৰ হোৱা নাই, বৰঞ্চ ই তেওঁলোকৰ ‘ভাগ্য’ আৰু পূৰ্বজন্মৰ বেয়া কামৰ ফলস্বৰূপে এয়া হৈছে। যি কি নহওক, দমনমূলক ভাবাদৰ্শ সদায়েই সমাজত বৰ্তি থাকিব নোৱাৰে আৰু এইবোৰক বিপৰীতমুখী ভাবাদৰ্শ অথবা বিকল্প দৰ্শনে প্ৰত্যাহ্বান জনোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। যিহেতু শ্ৰেণীবোৰৰ মাজত সচেতনতা কেতিয়াও সদায় সমান ৰূপত নাথাকে, তেনে পৰিস্থিতিত এটা সামাজিক শ্ৰেণীয়ে ইতিহাসৰ কোনো বিশেষ মুহূৰ্তত কেনেদৰে ক্ৰিয়া কৰিব এই বিষয়ে আগতীয়াকৈ অনুমান কৰিব নোৱাৰি। সেইবাবে মাৰ্ক্সৰ মতে বিশেষকৈ অৰ্থনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াসমূহে শ্ৰেণী সংঘৰ্ষৰ জন্ম দিয়ে। যিহেতু এই সকলোবোৰ নিৰ্ভৰ কৰে ৰাজনৈতিক তথা সামাজিক অৱস্থাৰ ওপৰত। পৰিস্থিতি সাপেক্ষে এই শ্ৰেণীগত সংঘৰ্ষই ‘বিপ্লৱ’লৈ পৰিণত হয়।

ইমাইল দুৰখেইম (১৮৫৮-১৯১৭)

(Emile Durkheim)

১৮৫৮ চনৰ ১৫ এপ্ৰিল তাৰিখে জাৰ্মেনীৰ সীমামূৰীয়া ফ্ৰান্সৰ Lorraine অঞ্চলৰ Epinal নামৰ ঠাইত ইমাইল দুৰখেইমৰ জন্ম হয়। তেওঁ এটা গোড়া ইহুদী পৰিয়ালৰ লোক আছিল। তেওঁৰ দেউতাক, ককাদেউতাক আৰু আজোককাক সকলো ইহুদী সমাজৰ ধৰ্মগুৰু তথা পুৰোহিত আছিল। ইমাইল দুৰখেইমকো আৰম্ভণিৰ কালছোৱাত ধৰ্মীয় স্কুলত প্ৰশিক্ষণ ল'বৰ বাবে পঠোৱা হৈছিল।

- ১৮৭৬ : পেৰিচৰ Ecole Normale Supérieure ত দৰ্শন শাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰ বাবে যোগ দিয়ে।
- ১৮৮৭ : Bordeaux বিশ্ববিদ্যালয়ত সমাজবিজ্ঞান আৰু শিক্ষা বিষয়ৰ প্ৰবক্তাকৰূপে নিযুক্ত হয়।
- ১৮৯৩ : তেওঁৰ ডক্টৰেট গৱেষণা পত্ৰ Division of Labour in Society প্ৰকাশ পায়।
- ১৮৯৫ : Rules of Sociological Method প্ৰকাশ পায়।
- ১৮৯৭ : ফৰাচী সমাজ বিজ্ঞানৰ প্ৰথম আলোচনী Année Sociologique প্ৰতিষ্ঠা হয় আৰু প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থ Suicide প্ৰকাশ কৰে।
- ১৯০২ : পেৰিচ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শিক্ষা বিভাগৰ প্ৰধান আসন (Chair) গ্ৰহণ কৰে। পিছত ১৯১৩ চনত সেই আসনখন শিক্ষা আৰু সমাজতত্ত্বৰ মূল আসনৰূপে নামকৰণ কৰা হয়।
- ১৯১২ : The Elementary Forms of the Religious Life গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ হয়।
- ১৯১৭ : প্ৰথম বিশ্বযুদ্ধত পুত্ৰ আন্দ্ৰেৰ মৃত্যুত শোকগ্ৰস্ত হৈ ৫৯ বছৰ বয়সত মৃত্যুবৰণ কৰে।

ইমাইল দুৰখেইমক সমাজতত্ত্ব বিষয়টিৰ আনুষ্ঠানিক ৰূপ দিয়াৰ বাবে সমাজতত্ত্বৰ প্ৰতিষ্ঠাপকৰূপে আখ্যা দিয়া হয়। কাৰণ ১৯১৩ চনত পেৰিচত সমাজতত্ত্বৰ অধ্যাপক হিচাপে নিযুক্তি পোৱা প্ৰথমজন ব্যক্তি আছিল ইমাইল দুৰখেইম। গোড়া ইহুদী পৰিয়ালত জন্ম গ্ৰহণ কৰা ইমাইল দুৰখেইমক জীৱনৰ আগ বয়সত ইহুদীসকলৰ ধৰ্মীয় স্কুলত শিক্ষা ল'বলৈ পঠাইছিল। ১৮৭৬ চনত Ecole Normale Supérieure ত ভৰ্তি হোৱাৰ পিছৰে পৰা তেওঁ ধৰ্মীয় অনুষ্ঠানৰ সৈতে সম্বন্ধ বিচ্ছেদ কৰে আৰু নিজকে এজন নাস্তিক বা ঈশ্বৰ বিশ্বাসী নহয় বুলি ঘোষণা কৰে। যি কি নহওক, দুৰখেইমৰ নৈতিক শিক্ষাই সমাজতাত্ত্বিক চিন্তাত প্ৰভূত অৰিহণা যোগালে। ব্যক্তিৰ সামাজিক ব্যৱহাৰক প্ৰধানকৈ নীতি শিক্ষাৰ বান্ধোনে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। ধাৰ্মিক পৰিয়ালৰ এজন সদস্য হোৱাৰ বাবে দুৰখেইমে ধৰ্মক নিৰপেক্ষ দৃষ্টিভংগীৰে আগবঢ়াই নিয়াৰ মত পোষণ কৰিছিল। সেই ভাবাদৰ্শ তেওঁৰ অন্তিমখন গ্ৰন্থ The Elementary Forms of Religious Life যোগেদি পূৰণ কৰিছিল।

দুৰখেইমৰ মতে সমাজ হৈছে এক সামাজিক সত্য (Social reality)। এই সামাজিক সত্য হৈছে ব্যক্তিবিশেষৰ উৰ্ধ্বত অৱস্থিত এক নৈতিক সম্প্ৰদায়। সমাজৰ ব্যক্তিসকলক যি বান্ধোনৰ দ্বাৰা এটি গোট বা সমূহৰূপে বান্ধি ৰখা হয়, সিয়েই এখন সমাজৰ স্থিতিৰ মূল বস্তু। এনেধৰণৰ বান্ধোন বা সামাজিক একতাই (Social solidarity) ব্যক্তিসকলৰ ওপৰত হেঁচা প্ৰয়োগ কৰে যাতে তেওঁ সামাজিক গোট বা সমূহৰ প্ৰতিমানক (Norms) ৰক্ষা কৰি চলে আৰু গোটৰ আশা-আকাংক্ষা মতে কাম কৰে। এই বান্ধোনে ব্যক্তি এজনৰ ব্যৱহাৰৰ মানদণ্ড সাধিত কৰে তথা ব্যৱহাৰৰ তাৰতম্যবোৰ ক্ষুদ্ৰ পৰিসৰৰ মাজতে সীমিত ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰে। ব্যৱহাৰক সীমিতকৰণ— এই গুণৰ বাবে এইটো ধাৰণা কৰিব পাৰি যে মানুহৰ ব্যৱহাৰে প্ৰয়োজন অনুসাৰে কোনো আৰ্হি ল'ব পাৰে আৰু ভৱিষ্যৎবাণীও কৰিব পাৰে। ব্যৱহাৰৰ আৰ্হি বা গতিবিধি নিৰীক্ষণ কৰিব পৰাটোৱে এইটোকে সূচায় যে ব্যক্তিসকলক পৰিচালিত কৰা প্ৰতিমান (Norms), আচৰণ-বিধি বা নিয়মাবলী আৰু সামাজিক একতাৰ বিষয়েও জানিব পাৰি। এইদৰে মানুহৰ ব্যৱহাৰ পদ্ধতিৰ লগত সাঙোৰ খাই থকা কিছুমান 'অদৃশ্য' (Invisible) বস্তুৰ অস্তিত্ব, যেনে— ভাৱধাৰা, প্ৰতিমান, মূল্যবোধ আদি অভিজ্ঞতা সম্বলিত তথ্যৰ সহায়ত প্ৰমাণ কৰি চাব পাৰি সমাজত কিদৰে এজন আনজনৰ সৈতে বান্ধ খাই থাকে।

দুৰখেইমৰ মতে সামূহিকভাৱে প্ৰণয়ন কৰা সামাজিক আচৰণবিধিবোৰ (Cod of conduct) ব্যক্তিৰ ওপৰত বলপূৰ্বকভাৱে জাপি দিয়া হৈছিল আৰু সেয়াই আছিল ব্যক্তিৰ সামাজিক জীৱন। মানুহে জীৱনত দৈনন্দিন কাৰ্য প্ৰণালীবোৰ সম্পাদন কৰোঁতে এই বিধিবোৰ মানি চলা দেখা যায়। এই নৈতিক সত্যবোৰক স্বীকৃতি দিয়েই দুৰখেইমে মানুহৰ সমাজখনক বিজ্ঞানভিত্তিক অধ্যয়নেৰে আগবঢ়াই নিবলৈ বিচাৰিছিল। তেওঁ লিখিছিল — “নৈতিক ঘটনাবোৰো সমাজৰ অন্যান্য পৰিঘটনাৰ দৰে একে, এইবোৰ কোনো বিশেষ বৈশিষ্ট্য সম্পন্ন আৰু স্বীকৃত বিধি-বিধানৰ নিয়মেৰে চলে; এইবোৰক নিৰীক্ষণ কৰিব পাৰি, বৰ্ণনা কৰিব পাৰি, শ্ৰেণীকৰণ আৰু পৰিচালিত হোৱা বিধি বা আইনৰ বৰ্ণনা দিব পাৰি।” (Durkheim 1964:32)। নৈতিক বিধি-বিধানবোৰ প্ৰকৃতাৰ্থত কোনো বিশেষ সামাজিক অৱস্থাবেই অভিব্যক্তি মাথোন। সেইবাবে এনেধৰণৰ নৈতিক বিধিবোৰ এখন সমাজে উপযুক্ত বুলি বিবেচনা কৰিলেও অন্য এখন সমাজৰ বাবে ই গ্ৰহণযোগ্য নহ'ব পাৰে। সেইবাবে দুৰখেইমৰ মতে নৈতিক বিধিবোৰৰ জৰিয়তে প্ৰচলিত সামাজিক অৱস্থাৰ বিষয়ে জানিব পাৰি। এই ধাৰণাই সমাজতত্ত্বক প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানৰ ওচৰ চপাই আনিবলৈ সক্ষম হৈছে আৰু এইদৰেই সমাজতত্ত্বই এটি বৈজ্ঞানিক শাখাৰূপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে।

দুৰখেইমৰ দৃষ্টিত সমাজতত্ত্ব (Durkheim's Vision of Sociology) :

বিজ্ঞানসন্মত অধ্যয়নৰ এক নতুন শাখাৰূপে দুৰখেইমে সমাজতত্ত্বক দুটা বৈশিষ্ট্যৰে চাব বিচাৰে। প্ৰথমতে, এই বিষয়টি অধ্যয়নৰ প্ৰধান বিষয়বস্তু হৈছে সামাজিক ঘটনা (Social fact) আৰু সামাজিক ঘটনাক সমাজতত্ত্বই যিদৰে অধ্যয়ন কৰে, বিজ্ঞানৰ আন শাখাবোৰে তেনেকৈ নকৰে। সমাজতত্ত্বই সম্পূৰ্ণ আছুতীয়াকৈ সমাজৰ এক 'উদ্ভিত' (Emergent) স্তৰক অধ্যয়ন কৰে। এই উদ্ভিত স্তৰ হৈছে সমাজৰ জটিল সামূহিক জীৱনৰ মাজেৰে উদ্ভাসিত হোৱা এটি স্তৰ, যিটো স্তৰত সামাজিক পৰিঘটনা (Phenomena) বোৰৰ ৰূপ প্ৰকট হৈ উঠে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ধৰ্ম বা পৰিয়াল হিচাপে সামাজিক সংস্থাবোৰ অথবা মিত্ৰতা বা স্বদেশানুৰাগৰূপে

সামাজিক মূল্যবোধ আদি। এইবোৰক জটিল সমাজ জীৱনৰ সামগ্ৰিক ৰূপত পাব পাৰি, যিবোৰ ইয়াৰ সংগঠিত উপাদানতকৈ বিশাল আৰু বেলেগ। এইবোৰ যদিও ব্যক্তিৰ দ্বাৰাই সৃষ্টি হয়, তথাপি ইয়াৰ সামূহিক ৰূপটো বেলেগ, যিদৰে এঘাৰজন খেলুৱৈক লৈ গঠিত ফুটবল বা ক্ৰিকেট দলটো সাধাৰণভাৱে গোট খোৱা এঘাৰজন ব্যক্তিতকৈ বহুত বেছি বেলেগ বা বহু অৰ্থত সুকীয়া। কিছুমান সামাজিক অস্তিত্ব, যেনে— খেলুৱৈৰ দল, ৰাজনৈতিক দল, বাট-পথত ঘূৰি ফুৰা দলবোৰ (Street gang), ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়, ৰাষ্ট্ৰ আদি অস্তিত্ববোৰ বিভিন্ন বাস্তৱৰ লগত জড়িত আৰু সেয়ে ব্যক্তি পৰ্যায়ৰ পৰা পৃথক। এই 'উদিত' স্তৰটোৱেই সমাজতত্ত্ব অধ্যয়ন কৰা বিষয়বস্তু।

সমাজতত্ত্বৰ বিষয়ে দৃষ্টি নিষ্ক্ষেপ কৰি দুৰখেইমে দ্বিতীয়টো বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰিছে। প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানৰ অন্যান্য শাখাৰ দৰে সমাজতত্ত্বও এটি অভিজ্ঞতাজনিত (Empirical) বিভাগ হোৱা উচিত। এইটো বাস্তৱিকতে এটা জটিল ধৰণৰ দাবী বুলিয়েই ক'ব পাৰি; কাৰণ সামাজিক পৰিঘটনাবোৰ সদায় অমূৰ্ত (Abstract) ৰূপতহে দেখা পোৱা যায়। জৈন সম্প্ৰদায় বা বঙালী ভাষা কোৱা সম্প্ৰদায় (অথবা মাৰাঠী বা মালয়ালম সম্প্ৰদায়) নতুবা নেপালী বা ইজিপ্তৰ ৰাষ্ট্ৰীয় সম্প্ৰদায় বুলি কোনো এটা সামূহিক অস্তিত্ব বুলি দৃশ্যমান অৱস্থাত পাব নোৱাৰোঁ, যিদৰে আমি এজোপা গছ বা এটা ল'ৰা বা এচপৰা ডাৱৰ পোনপটীয়া ৰূপত দেখা পাব পাৰোঁ। আনকি যেতিয়া সমাজৰ কোনো সৰু সৰু সংস্থা, যেনে— পৰিয়াল বা নাট্যদল আদিৰ কথা কওঁ সেই দলবোৰ গঠন হ'বৰ বাবে যিসকল সদস্যৰ প্ৰয়োজন সেই সদস্যসকলক ব্যক্তিৰ ৰূপত দেখা পাব পাৰোঁ। কিন্তু দলটোৰ সামূহিক ৰূপটো আমি দেখা পাব নোৱাৰোঁ। এই ক্ষেত্ৰত দুৰখেইমৰ আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য সফলতাৰ দিশটো আঙুলিয়াব পাৰি। সমাজতত্ত্বই যদিও সামাজিক ঘটনাৰ দৰে এই অমূৰ্ত অৱস্থা অধ্যয়ন কৰে তথাপি ই এটি বিজ্ঞান, কাৰণ সমাজক নিৰীক্ষণ কৰিব পৰা তথা অভিজ্ঞতাসহ প্ৰমাণ কৰিব পৰা তথ্যবোৰ (Empirically verifiable evidence) সমাজতত্ত্বই অধ্যয়ন কৰে। এই ঘটনাবোৰ প্ৰত্যক্ষভাৱে নিৰীক্ষণ কৰিব নোৱাৰিব পাৰে, কিন্তু এইবোৰৰ ব্যৱহাৰ দৃশ্যমান ৰূপত পাব পাৰি। সেইবাবে পৰোক্ষভাৱে হ'লেও অধ্যয়ন কৰাৰ সুবিধা থাকে। ইয়াৰ উল্লেখযোগ্য উদাহৰণ হৈছে তেওঁৰ Suicide নামৰ গ্ৰন্থখন য'ত দুৰখেইমে অভিজ্ঞতাজনিত তথ্যৰ সহায়ত এটা নতুন অধ্যয়ন প্ৰণালী প্ৰয়োগ কৰিছে। আত্মহত্যাৰ নিচিনা ঘটনাবোৰ যদিও ব্যক্তিবিশেষৰ নিজা পৰিস্থিতি সাপেক্ষে বা কোনো ব্যক্তিগত কাৰণবশতঃ তথাপি দুৰখেইমৰ ব্যাখ্যাত দেখুৱাইছে যে আত্মহত্যাৰ শতাধিক বা সহস্ৰাধিক ঘটনাবোৰ পুঞ্জীভূত ৰূপটোৱেই সামাজিক ঘটনা (Fact) ৰূপে আখ্যা পাব পাৰে। গতিকে দেখা যায় যে, সামাজিক ঘটনাবোৰক সামাজিক ব্যৱহাৰৰ মাধ্যমেদি নিৰীক্ষণ কৰিব পৰা যায়, বিশেষকৈ সামাজিক ব্যৱহাৰৰ একত্ৰীকৰণৰ আৰ্হিত।

তেন্তে সামাজিক ঘটনা কোনবোৰ? সামাজিক ঘটনাবোৰ কোনো এটা বস্তুৰ (Things) দৰে বুজিব পাৰি। এইবোৰ ব্যক্তিৰ সীমাৰ বাহিৰত; কিন্তু এইবোৰৰ ব্যৱহাৰ সীমিত ৰূপত থাকে। আইন, শিক্ষা, ধৰ্ম আদি সংস্থাবোৰে সামাজিক ঘটনাসমূহ সৃষ্টি কৰে। সামাজিক ঘটনাসমূহে সামূহিকভাৱে প্ৰতিনিধিত্ব কৰে, যিবোৰ ব্যক্তিসকলৰ সহযোগিতাৰ দ্বাৰা সম্ভৱ হয়। এইবোৰ কোনো এজন ব্যক্তিবিশেষৰ নহয়, বৰঞ্চ ব্যক্তিবিশেষৰ উৰ্ধ্বত থাকি সাধাৰণ ৰূপত প্ৰকাশ পোৱা এক প্ৰবৃত্তি। সামাজিক ঘটনাৰ উদাহৰণবোৰ হৈছে— মানুহৰ বিশ্বাস পদ্ধতি, অনুভূতি অথবা সামূহিকভাৱে পালন কৰা কিছুমান ব্যৱহাৰ।

সমাজত শ্ৰমবিভাজন (Division of Labour in Society) :

দুৰখেইমে তেওঁৰ প্ৰথমখন গ্ৰন্থ Division of Labour in Society ত আদিম অৱস্থাৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে সামাজিক ক্ৰমবিকাশৰ বৰ্ণনাখিনি বিশেষ প্ৰণালীৰে ব্যাখ্যা কৰি দেখুৱাইছে। তেওঁৰ বৰ্ণনাত সমাজক কেইটামান শ্ৰেণীত বিভাজন কৰিছে। তেওঁৰ মতে সমাজত যি ধৰণে সামাজিক একতা (Social solidarity) বিৰাজ কৰে, সেই আধাৰতে সমাজৰ শ্ৰেণী বিভাজন কৰিব পাৰি। তেওঁ যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰি কৈছে যে আদিম সমাজ ‘যান্ত্ৰিক একতাৰ’ (Mechanical solidarity) ওপৰত আধাৰিত আছিল আৰু আনহাতে বৰ্তমান আধুনিক সমাজৰ আধাৰ হৈছে ‘আংগিক একতা’ (Organic solidarity)। যান্ত্ৰিক একতা নিৰ্ভৰ কৰে সমাজৰ ব্যক্তিসকলৰ সাদৃশ্যতাৰ ওপৰত আৰু এইবোৰ সমাজ কম সংখ্যক জনসংখ্যাৰ দ্বাৰা গঠিত। এইবোৰ সমাজ বিভিন্ন আত্মনিৰ্ভৰশীল গোটৰ দ্বাৰা গঠিত হয়, আৰু গোটৰ প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে সধাৰণতে একেধৰণৰ কাম-কাজত আবদ্ধ থাকে। সেইদৰে ব্যক্তিসকলৰ মাজৰ সামাজিক সম্বন্ধবোৰৰ আধাৰ হৈছে সকলো ব্যক্তিয়ে একেধৰণৰ কাম-কাজত লিপ্ত হৈ ইজনে সিজনৰ মাজত সাদৃশ্যতা বজাই ৰখা। এনে সমাজবোৰত ব্যক্তিসকলৰ মাজত বৈষম্য ভাব থাকিলেও সেইবোৰক কোনো ব্যক্তিয়ে যদি সাম্প্ৰদায়িক প্ৰতিমান বা মূল্য ভংগ কৰে তেওঁ কঠোৰ শাস্তিৰ সন্মুখীন হ’ব লগীয়া হয়। আন কথাত ক’বলৈ গ’লে যান্ত্ৰিক সমাজ ব্যৱস্থাত অৱদমিত আইন (Repressive laws) প্ৰয়োগ কৰা হয়, যি আইনৰ ভিত্তিত সাম্প্ৰদায়িক প্ৰতিমান উলংঘা কৰাত বাধা দিয়ে। এইটো প্ৰধানকৈ লক্ষ্য কৰা হয় যে এই সমাজ-ব্যৱস্থাত ব্যক্তি আৰু তেওঁলোকৰ সম্প্ৰদায় উভয়ে এক শক্তিশালী বান্ধোনত বান্ধ খাই থাকে। সেইবাবে বিধিসম্মত আইনবোৰ উলংঘা কৰিলে সম্প্ৰদায়টো ভাঙোনমুখী হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে।

আনহাতে, বৰ্তমান আধুনিক সমাজৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হৈছে ইয়াৰ ‘আংগিক একতা’। ইয়াৰ আধাৰ হৈছে সদস্যসকলৰ বিষমতা (Heterogeneity) গুণ। বৃহৎ সংখ্যক জনসাধাৰণেৰে গঠিত সমাজত আংগিক একতা দেখা যায়, য’ত ব্যক্তিৰ সামাজিক সম্বন্ধ দৰাচলতে নৈৰ্ব্যক্তিক (Impersonal) হোৱা বাঞ্ছনীয় হৈ পৰে। এই সমাজবোৰৰ আধাৰ হৈছে সামাজিক সংস্থাবোৰ আৰু সংগঠিত প্ৰতিটো গোট বা একক (Unit) দৰাচলতে আত্মনিৰ্ভৰশীল নহয়, বৰং জীৱন নিৰ্বাহৰ বাবে এটা আনটোৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হৈ থাকিব লাগে। পাৰস্পৰিক নিৰ্ভৰশীলতাই হৈছে আংগিক একতাৰ মূলমন্ত্ৰ। আংগিক একতাই ব্যক্তিক প্ৰাধান্য দিয়ে। প্ৰয়োজন সাপেক্ষে এজনৰ পৰা আনজনৰ পাৰ্থক্যক অনুমোদন জনায়। ব্যক্তিৰ বহুবিকল্প ভূমিকাক স্বীকৃতি দিয়াৰ উপৰি আংগিক সম্বন্ধক উদগনি যোগায়। আধুনিক সমাজ-ব্যৱস্থাৰ আইন ‘দমনকাৰী’ নহৈ ক্ষতিপূৰক (Restitutive) প্ৰবৃত্তিৰ হয়। ইয়াৰ অৰ্থ এয়ে যে আধুনিক সমাজত আইনৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে অপৰাধী কৰ্মসমূহ সংশোধন কৰা। ইয়াৰ বিপৰীতে আদিম সমাজ-ব্যৱস্থাত প্ৰচলিত আইনৰ দ্বাৰা অপকৰ্ম কৰা লোকসকলক শাস্তি বিহা হৈছিল। যিটো অপকৰ্ম কৰাজনৰ ওপৰত সামূহিক প্ৰতিশোধৰ দৰে ব্যৱস্থা আছিল। আধুনিক সমাজ ব্যৱস্থাত ব্যক্তিক কিছু পৰিমাণে স্বায়ত্ত শাসনৰ অধিকাৰ বা ক্ষমতা দিয়া হয়। আনহাতেদি আদিম সমাজ ব্যৱস্থাত একোজন ব্যক্তি সম্পূৰ্ণভাৱে সামূহিক বান্ধোনত বান্ধ খাই থাকে।

আধুনিক সমাজ ব্যৱস্থাৰ এটা বৈশিষ্ট্য হৈছে যে একে উদ্দেশ্য বা লক্ষ্য থকা ব্যক্তিসকল স্বইচ্ছাৰে ইজনে সিজনৰ ওচৰ চাপে আৰু একো একোটা গোট বা সংগঠন তৈয়াৰ কৰে। এইদৰে সৃষ্টি হোৱা সংগঠনবোৰে

নিজৰ নিজৰ উদ্দেশ্য আৰু লক্ষ্য আগত ৰাখে, এটাই আনটোৰ পৰা পৃথক হৈ চলে আৰু সংগঠনৰ সদস্যসকলৰ সম্পূৰ্ণ জীৱন আকোঁৱালি ল'ব নোৱৰে। এইদৰে বিভিন্ন পৰিস্থিতি সাপেক্ষে ব্যক্তিসকলৰ পৰিচয়ো ভিন্ন ভিন্ন হয়। এইটোৱে ব্যক্তিসকলক অন্যপ্ৰকাৰে সুবিধাও দিয়ে। তেওঁলোকে সাম্প্ৰদায়িক ছত্ৰছায়াৰ পৰা আঁতৰি নতুন ভূমিকা পালনৰ জৰিয়তে নিৰ্দিষ্ট পৰিচয় দাঙি ধৰিবলৈ সুবিধা পায়। প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে নিজৰ বুনিয়াদী সা-সুবিধা (যেনে- অন্ন, বস্ত্ৰ, থকা ঘৰ, শিক্ষা আদি) পূৰণ কৰিবৰ বাবে আনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হোৱাৰ বাবে ইজন সিজনৰ মাজৰ আন্তঃক্ৰিয়া বৃদ্ধি পায়। এনেদৰেই সামাজিক সম্বন্ধবোৰ নিয়মিতৰূপে চলাই নিবলৈ ব্যক্তি নিৰপেক্ষ নীতি-নিৰ্দেশনাৰো প্ৰয়োজন হৈ পৰে। কাৰণ বৃহৎ জনসংখ্যাৰে গঠিত সমাজত ব্যক্তিগত সম্বন্ধবোৰ লাহে লাহে অৱক্ষয় হ'বলৈ ধৰে।

দুৰখেইমৰ The Division of Labour in Society নামৰ গ্ৰন্থখন তেওঁৰ চিন্তাধাৰাৰ এক নিৰৱচ্ছিন্ন প্ৰচেষ্টা ৰূপে অভিহিত কৰিব পাৰি। এই গ্ৰন্থখনৰ যোগেদি তেওঁ সমাজতত্ত্ব বিষয়টিক এক নতুন বৈজ্ঞানিক বিষয়ৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। তেওঁৰ মতে সমাজতত্ত্ব অধ্যয়নৰ নিৰ্দিষ্ট বিষয়বস্তু আছে যিবোৰ অভিজ্ঞতাজনিত সমলেৰে ইয়াৰ বৈধতা প্ৰমাণ কৰিব পাৰি। সামাজিক একতা (social solidarity) ক দুৰখেইমে সামাজিক ঘটনাৰূপে অভিহিত কৰিছিল আৰু এনেধৰণৰ বৰ্ণনা লেখত ল'বলগীয়া। সামাজিক প্ৰকাৰবোৰৰ মাজত যিবোৰ সম্পৰ্ক থাকে সেইবোৰৰ বস্তুনিষ্ঠ আৰু নিৰপেক্ষ বিশ্লেষণ কৰি দুৰখেইমে সমাজতত্ত্বক সমাজ অধ্যয়নৰ এক নতুন বিজ্ঞানৰূপে ইয়াৰ আধাৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰি গৈছে।

ক্ৰিয়া-কলাপ-৩ (Activity-3)

দুৰখেইম আৰু মাৰ্ক্সে সামাজিক শ্ৰমবিভাজনৰ বিষয়ে কি কৈছিল তুলনা কৰা। এই ক্ষেত্ৰত দুয়ো একমত যে সমাজৰ ক্ৰমবিকাশৰ লগে লগে উৎপাদনৰ সামাজিক ব্যৱস্থাও জটিল হয়, শ্ৰমবিভাজনো বিস্তৃত ৰূপত দেখা দিয়ে আৰু এইবোৰে সামাজিক গোটসমূহৰ মাজত পাৰস্পৰিক নিৰ্ভৰশীলতা অপৰিহাৰ্য কৰি তোলে। দুৰখেইমে য'ত একতাক প্ৰাধান্য দিছিল তাত মাৰ্ক্সে সংঘৰ্ষকহে গুৰুত্ব দিছিল। তোমালোকে এই বিষয়ে কি ভাবা?

আধুনিক সমাজৰ বিষয়ে কাৰ্ল মাৰ্ক্সৰ কিয় ভুল ধাৰণা আছিল তাৰ কাৰণবোৰ তোমালোকে কি বুলি ভাবা? উদাহৰণস্বৰূপে শ্ৰেণীগত পটভূমি আৰু প্ৰতিদ্বন্দ্বিতামূলক স্বাৰ্থৰ পাৰ্থক্য থকা সত্ত্বেও মানুহে কি পৰিস্থিতিত একেলগ হয় আৰু গোট গঠন কৰে তোমালোকে ভাবি চোৱাচোন। মাৰ্ক্সৰ চিন্তাধাৰা এতিয়াও শুদ্ধ— এই বিষয়টো বুজাবৰ বাবে তোমালোকে কেনেধৰণৰ যুক্তি দাঙি ধৰিবা?

আধুনিক সমাজ-ব্যৱস্থাত ব্যক্তি স্বাধীনতাক অধিক গুৰুত্ব দিয়াটো দুৰখেইমৰ ভুল আছিল বুলি তোমালোকে ভাবা নেকি? জনসম্পৰ্ক মাধ্যম (Mass media) বোৰে ক্ষিপ্ৰ গতিত (বিশেষকৈ টেলিভিছন) জনপ্ৰিয় সাজ-পোছাক, ফেশ্বন বা সংগীতক বিশেষ মানদণ্ডৰ শাৰীলৈ নিছে এই কথা সত্যনে? বৰ্তমান যুগত দেশৰ বিভিন্ন অঞ্চল, ৰাজ্য ধৰ্ম বা বিভিন্ন গোটৰ যুৱক-যুৱতীসকলে সকলোৱে একেধৰণৰ সাজ-পোছাক পিন্ধে বা একেই সংগীত উপভোগ কৰি ভাল পায়, যিটো পূৰ্বতে সম্ভৱ নহৈছিল। এই ক্ষেত্ৰত দুৰখেইমৰ চিন্তাধাৰাক অশুদ্ধ বুলি ক'বা নেকি? এই সন্দৰ্ভত সপক্ষে বা বিপক্ষে কেনেধৰণৰ যুক্তি অৱতাৰণা হ'ব পাৰে?

মনত ৰাখিবা, সমাজতত্ত্ব গণিতৰ দৰে নহয়, য'ত বহুতৰ মাজৰ পৰা এটা শুদ্ধ উত্তৰ হ'ব পাৰে। সমাজ তথা ব্যক্তিৰ সম্বন্ধৰ বিষয়ে জানিবলৈ বিচাৰিলে বহু শুদ্ধ উত্তৰ পোৱা সম্ভৱ বা কোনো এটা উত্তৰ কোনো প্ৰসংগত শুদ্ধ হ'ব পাৰে, কিন্তু সেই একেটা উত্তৰ অন্য প্ৰসংগত অশুদ্ধ হ'ব পাৰে। অথবা আংশিকভাৱে সত্য বা আংশিকভাৱে অসত্যও হ'ব পাৰে। আন কথাত ক'বলৈ হ'লে সামাজিক জগতখন অতি জটিল আৰু ই সময়ে সময়ে বা ঠাইবিশেষে পৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে। সেইবাবে কোনো বিশেষ পৰিস্থিতিত কোনো এটা বিশেষ উত্তৰ কয় শুদ্ধ বা অশুদ্ধ সেয়া অতি সাৱধানতাৰে চিন্তা কৰাটো প্ৰয়োজন।

মেক্স ৱেবাৰ সেই সময়ৰ জাৰ্মেনীৰ এজন আগশাৰীৰ চিন্তাবিদ আছিল। শাৰীৰিক তথা মানসিকভাৱে বহুদিনলৈকে ৰোগাক্ৰান্ত হৈ থকা স্বত্বেও সমাজতাত্ত্বিক লিখনিৰ এক বৃহৎ ভঁৰাল তেওঁ থৈ গৈছে। বিভিন্ন বিষয় সম্পৰ্কে তেওঁৰ বিস্তৃত লিখনি আছে, প্ৰধানকৈ সামাজিক ক্ৰিয়াৰ ব্যাখ্যাাত্মক সমাজতত্ত্ব (Interpretive Sociology) আগবঢ়াই নিয়া তথা ক্ষমতা আৰু দমনৰ অধিক বিশ্লেষণ কৰাত তেওঁ বেছি মনোযোগ দিছিল। ৱেবাৰৰ চিন্তাধাৰা জড়িত হৈ থকা আন এটি প্ৰধান বিষয় আছিল আধুনিক সমাজ ব্যৱস্থাত যুক্তিযুক্তকৰণ (Rationalisation) প্ৰক্ৰিয়া আৰু বিশ্বৰ বিভিন্ন ধৰ্মবোৰৰ এই প্ৰক্ৰিয়াৰ লগত সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰা।

মেক্স ৱেবাৰ আৰু ব্যাখ্যাাত্মক সমাজতত্ত্ব (Max Weber and Interpretive Sociology) :

মেক্স ৱেবাৰে যুক্তিসহ কৈছে যে সমাজবিজ্ঞানৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে 'সামাজিক ক্ৰিয়াসমূহৰ ব্যাখ্যাাত্মক চিন্তাধাৰাৰ বিকাশ ঘটোৱা; সামাজিক বিজ্ঞানসমূহৰ সেইবাবে প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানৰ লগত পাৰ্থক্য আছে। ভৌতিক জগতক পৰিচালিত কৰা যিবোৰ প্ৰাকৃতিক নিয়ম (Natural Laws) সেইবোৰ অধ্যয়ন কৰা আৰু উদ্ঘাটন কৰাটোৱেই প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। যিহেতু সামাজিক বিজ্ঞানে সামাজিক ক্ৰিয়াক অধ্যয়ন কৰাটোৱেই মুখ্য বিষয়, লগতে মানুহৰ ক্ৰিয়া-কৰ্মই ব্যক্তিবিশেষৰ গূঢ়াৰ্থ (Subjective meaning) সাঙুৰি ৰাখে, সেইবাবে সামাজিক বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন প্ৰণালী প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানৰ প্ৰণালীতকৈ বেলেগ। ৱেবাৰৰ মতে সামাজিক ক্ৰিয়াই মানৱীয় সকলো অৰ্থপূৰ্ণ ব্যৱহাৰক আৱৰি ৰাখে, অৰ্থাৎ সামাজিক ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰাজনে বা কৰ্তাই (Actor) একো একোটা অৰ্থ (Meaning) ধৰি ৰাখে। সেইবাবে সামাজিক ক্ৰিয়া অধ্যয়ন কৰোঁতে এজন সমাজতত্ত্ববিদৰ কাম হ'ব ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰোঁতে কৰ্তাজনে যিবোৰ গুণ আৰোপ কৰে সেইবোৰ উপযুক্তভাৱে ৰক্ষা কৰা। এই উদ্দেশ্য সফল কৰি তুলিবলৈ সমাজতত্ত্ববিদজনে কৰ্তাজনৰ পক্ষ ল'ব লগা হয় আৰু ক্ৰিয়াবোৰত সন্নিৱিষ্ট হোৱা অৰ্থবোৰ কি হ'ব পাৰে তাক বিচাৰ কৰা হয়। সেইফালৰ পৰা বিচাৰ কৰিলে সমাজতত্ত্বই সহানুভূতিৰ বোধেৰে (Empathetic understanding) সামাজিক ক্ৰিয়াক পদ্ধতিগত অধ্যয়ন কৰে। ইয়াৰ সহজ অৰ্থ হৈছে সামাজিক ক্ৰিয়াবোৰক কেৱল অনুভূতিক আধাৰৰূপে লৈয়ে 'feeling for' (sympathy) নহয়, বৰঞ্চ অনুভূতিৰ সৈতে জড়িত 'feeling with' (empathy) কৰিহে অধ্যয়ন কৰা হয়। গতিকে সহানুভূতিৰ মনোভাৱেৰে অধ্যয়ন কৰি সমাজতত্ত্ববিদসকলে সামাজিক কৰ্তাসকলৰ (Social actors) ব্যক্তিবিশেষে অৰ্থ আৰু উদ্দেশ্যৰ সম্পৰ্কে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰে।

মেক্স ৱেবাৰ (Max Weber) (১৮৬৪-১৯২০)

১৮৬৪ চনৰ ২১ এপ্ৰিল তাৰিখে জাৰ্মেনীৰ য়াৰ্ফট (Erfurt) নামৰ ঠাইত এটি পাৰ্চিয়ান পৰিয়ালত মেক্স ৱেবাৰৰ জন্ম হৈছিল। তেওঁৰ পিতৃ আছিল এজন মেজিষ্ট্ৰেট তথা ৰাজনীতিবিদ আৰু ৰাজপৰিয়াল বিচমার্কৰ (Bismarck) অনুগত আছিল। তেওঁৰ মাক হেডেলবাৰ্গ (Heidelberg) ৰ এটি বিখ্যাত উদাৰ ভাৱাপন্ন পৰিয়ালৰ মহিলা আছিল।

- ১৮৮২ : আইন বিষয়ৰ শিক্ষা ল'বলৈ হেডেলবাৰ্গলৈ যায়।
- ১৮৮৪ : Gottingen আৰু Berlin বিশ্ববিদ্যালয়ত অধ্যয়ন।
- ১৮৮৯ : ডক্টৰেট ডিগ্ৰীৰ বাবে তেওঁৰ গৱেষণা পত্ৰ 'A Contribution to the History of Medieval Bussiness Organisation' দাখিল কৰে।
- ১৮৯১ : Habilitation গৱেষণা পত্ৰ Roman Agrarian History and the Significance for Public and Private Law দাখিল কৰে (তেওঁক শিক্ষক হিচাপে স্বীকৃতি দিয়াৰ বাবে)।
- ১৮৯৩ : Marianne Schnitger ৰ লগত বিবাহ।
- ১৮৯৪-৯৬ : অৰ্থনীতিৰ অধ্যাপক ৰূপে প্ৰথম Freiburg ত আৰু তাৰ পিছত Heidelbergত নিযুক্ত হয়।
- ১৮৯৭-১৯০১ : স্নায়ৱিক বিৰশতাত ভোগে আৰু ৰোগাক্ৰান্ত হয়। কৰ্মশক্তি হেৰুৱায় আৰু ৰোমলৈ প্ৰস্থান কৰে।
- ১৯০১ : পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ লেখা-মেলাৰ কাম পুনৰ আৰম্ভ কৰে।
- ১৯০৩ : Archives for Social Science and Social Welfare আলোচনীৰ সহযোগী সম্পাদক হিচাপে যোগদান কৰে।
- ১৯০৪ : যুক্তৰাষ্ট্ৰ ভ্ৰমণ; The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism প্ৰকাশ পায়।
- ১৯১৮ : ভিয়েনাত বিশেষভাৱে প্ৰতিষ্ঠা কৰা সমাজতত্ত্ব আসন গ্ৰহণ কৰে।
- ১৯১৯ : মিউনিক (Munich) বিশ্ববিদ্যালয়ত অৰ্থনীতিৰ অধ্যাপক ৰূপে নিযুক্তি লাভ।
- ১৯২০ : ১৯২০ চনত তেওঁৰ মৃত্যু হয়। তেওঁৰ লেখাসমূহৰ বেছিভাগেই তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছতহে অনুবাদ কৰা হয় আৰু গ্ৰন্থৰূপে প্ৰকাশ পায়। তাৰ ভিতৰত— *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (1930); *From Max Weber : Essays in Sociology* (1946); *Max Weber on the Methodology of the Social Science* (1949); *The Religion of India* (1958) and *Economy and Society* (3 vols 1968).

সমাজতত্ত্ববিদসকলৰ ভিতৰত মেক্স ৱেবাৰেই প্ৰথমজন ব্যক্তি আছিল যিজনে ‘বস্তুনিষ্ঠতা’ৰ জটিল তথা বিশেষ দিশবোৰ সমাজবিজ্ঞানত কিদৰে চৰ্চা কৰিব লাগে সেই বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিছিল। মানুহৰ সামাজিক জগতখন প্ৰধানকৈ কিছুমান ব্যক্তিগত গুণৰ দ্বাৰা গঠিত হয়; যেনে— ব্যক্তিবিশেষৰ অৰ্থ, মূল্যবোধ, ভাৱ-অনুভূতি, ঈৰ্ষা, আদৰ্শ আদি। এই বিষয়বোৰ অধ্যয়ন কৰিবৰ বাবে সমাজবিজ্ঞান সদায় তৎপৰ হ’ব লাগে। এই ভাৱাৰ্থবোৰ আয়ত্ত কৰিবলৈ বা সঠিকভাৱে বৰ্ণনা কৰিবলৈ সমাজবিজ্ঞানীসকলে নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে ‘সহানুভূতিক অধ্যয়ন’ৰ যোগেদি আগবাঢ়িব লাগে। ইয়াৰ উপায় হৈছে অধ্যয়ন কৰা জনসমূহৰ সৈতে নিজৰ (অন্ততঃ কাল্পনিকভাৱে) সম্পৰ্ক ধৰি ৰখাৰ জৰিয়তে। যদিও এয়া ব্যক্তি বিষয়ক অধ্যয়ন, তথাপি অধ্যয়নবোৰ বস্তুনিষ্ঠভাৱে আগবঢ়াই নিব লাগে। এইদৰে সহানুভূতিক অধ্যয়নত (Emphatic understanding) ব্যক্তিবিশেষৰ অৰ্থ আৰু অনুভূতিবোৰ যাতে নিৰ্ভৰযোগ্যভাৱে লিপিবদ্ধ কৰা হয় তাকো চাব লাগে। এই প্ৰক্ৰিয়াত যাতে অধ্যয়ন কৰা ব্যক্তিসকলৰ ব্যক্তিগত মতামত বা ভাৱ-ভংগীয়ে অধ্যয়নকাৰীক কোনো প্ৰকাৰে প্ৰভাৱান্বিত কৰিব নোৱাৰে তালৈ বিশেষ সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰিব লাগে। আন কথাত ক’বলৈ হ’লে সমাজতত্ত্ববিদসকলে ব্যক্তিবিশেষৰ ভাৱবোৰ কেৱল বৰ্ণনাই কৰিব পাৰিব, বিচাৰ কৰিব নোৱাৰে। অধ্যয়নৰ এই বস্তুতাত্ত্বিক দিশটোক মেক্স ৱেবাৰে ‘মূল্য নিৰ্লিপ্ততা’ (Value neutrality) বুলি অভিহিত কৰিছে। সমাজতত্ত্ববিদজনে আনৰ ব্যক্তিগত ভাৱবোৰ লিপিবদ্ধ কৰোঁতে তেওঁৰ নিজৰ মতামত বা ভাৱাদৰ্শই যাতে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি নোৱাৰে সেই বিষয়েও সতৰ্ক হ’ব লাগে। ৱেবাৰে স্বীকাৰ কৰিছে, এইবোৰ অত্যন্ত জটিল কাম। কাৰণ সমাজবিজ্ঞানীজনো সমাজৰ ব্যক্তি আৰু সেইবাবে ব্যক্তিবিশেষৰ ভাৱ-ভংগী তথা ঈৰ্ষা প্ৰবৃত্তি আদিৰ পৰা তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ মুক্ত থাকিব নোৱাৰে। যি কি নহওক স্ব-অনুশাসনৰ বাবে তেওঁলোকে অধিক যত্ন কৰিব লাগে আৰু ‘লৌহ-সংকল্পিত’ (Iron-will) ৰ দৰে হ’বলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে। বিশেষকৈ আন জনসমূহৰ মূল্যবোধ আৰু বিশ্ব দৃষ্টিকোণ বৰ্ণনা কৰোঁতে অধিক সচেতন হোৱা বাঞ্ছনীয়। ‘সহানুভূতি বোধ’ পদ্ধতিৰ উপৰি ৱেবাৰে সমাজতত্ত্বত অন্য এক প্ৰকাৰ অধ্যয়নৰ পদ্ধতিৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। সেয়া হৈছে ‘আদৰ্শ ৰূপ’ (Ideal type) পদ্ধতি। সামাজিক পৰিঘটনাৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্যবোৰ যুক্তিৰে একেলগ কৰা এক আৰ্হিয়েই হৈছে আদৰ্শ ৰূপ। বিশ্লেষণৰ সুবিধাৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা ই এক ধাৰণাত্মক আহিলাহে মাত্ৰ। সেইবাবে ‘আদৰ্শ ৰূপ’ পদ্ধতিৰ সহায়ত বাস্তৱৰ (Reality) ছবিখন ন-কৈ সজাই লোৱাটো নুবুজায়। ‘আদৰ্শ ৰূপ’ প্ৰণালীয়ে সামাজিক পৰিঘটনাৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্যক অতিৰঞ্জিত কৰি দেখুৱাব পাৰে, যিবোৰ বিশ্লেষণৰ দিশৰ পৰা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি বিবেচিত হয়। কিন্তু ‘আদৰ্শ ৰূপ’ ধাৰণাই একে সময়তে অন্য কিছুমান বৈশিষ্ট্যৰ গুৰুত্ব নাইকিয়া কৰে। বহল অৰ্থত ‘আদৰ্শ ৰূপ’ বুলি যি ধাৰণা কৰা হয়, সেয়া বাস্তৱৰ প্ৰতিফলিত ৰূপেই হোৱা উচিত। কিন্তু ইয়াৰ প্ৰকৃত উদ্দেশ্য সেইটো নহয়। সামাজিক পৰিঘটনাৰ মূল বৈশিষ্ট্য আৰু সম্পৰ্কৰ বিষয়ে অধ্যয়নকাৰীক সহায় কৰাটোহে ‘আদৰ্শ ৰূপ’ৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। গতিকে বিশ্লেষণৰ উপযোগিতাৰ আধাৰতহে ‘আদৰ্শ ৰূপ’ পদ্ধতিক বিচাৰ কৰা হয়; ই কিছুমান সঠিক তথা বিস্তৃত বৰ্ণনা দাঙি ধৰিব পাৰে, সেয়া আচল কথা নহয়।

ৱেবাৰে ‘বিশ্বধৰ্ম’ (World religion) বিভিন্ন নীতিশাস্ত্ৰবোৰ আৰু ভিন ভিন সভ্যতাৰ লগত জড়িত সামাজিক জগতৰ সম্বন্ধবোৰ বিশ্লেষণ কৰিবৰ বাবে এই ‘আদৰ্শ ৰূপ’ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰিছিল। এই প্ৰসংগত ৱেবাৰে উল্লেখ কৰিছিল যে ইউৰোপত পুঁজিবাদৰ আগমন আৰু বিকাশ সাধনৰ বাবে কিছুমান প্ৰটেষ্টাণ্ট খ্ৰীষ্টিয়ান ধৰ্মাৱলম্বী লোকৰ মূল্যবোধে গভীৰভাৱে প্ৰভাৱান্বিত কৰিছিল।

ৰেবাৰে তিনিবিধ প্ৰধান অধিকাৰ (Authority) বৰ্ণনা কৰোঁতে ‘আদৰ্শ ৰূপ’ পদ্ধতিৰ পুনৰ প্ৰয়োগ কৰিছে; সেয়া হৈছে— পাৰম্পৰিক (Traditional), চমৎকাৰ বা ঐশ্বৰিক (Charismatic) আৰু যুক্তিসংগত-বৈধ অধিকাৰ (Rational-legal)। পাৰম্পৰিক অধিকাৰসমূহৰ মূল উৎস হৈছে সমাজৰ প্ৰচলিত প্ৰথা তথা ৰীতি-নীতি, ঐশ্বৰিক অধিকাৰসমূহ হৈছে দৈৱিক অৱদান (Gift of grace) আৰু যুক্তিসংগত বৈধানিক অধিকাৰবোৰৰ আধাৰ হৈছে প্ৰচলিত আইন ব্যৱস্থাবে নিৰ্ণয় কৰা অধিকাৰসমূহ। আধুনিক যুগত প্ৰচলিত আমোলাতন্ত্ৰই (Bureaucracy) যুক্তিসংগত-বৈধানিক অধিকাৰবোৰ প্ৰতিপন্ন কৰে।

আমোলাতন্ত্ৰ (Bureaucracy) :

আমোলাতন্ত্ৰ হৈছে এক সাংগঠনিক ব্যৱস্থা যি ব্যৱস্থাই পাৰিবাৰিক জগতখনক ৰাজহুৱা জগতখনৰ পৰা পৃথক কৰি ৰাখে। ইয়াৰ অৰ্থ এয়ে যে ৰাজহুৱা ক্ষেত্ৰসমূহত মানুহৰ আচাৰ ব্যৱহাৰ কিছুমান নিৰ্ধাৰিত নীতি-নিয়ম বা বিধিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। তদুপৰি ৰাজহুৱা অনুষ্ঠান ৰূপে আমোলাতন্ত্ৰই ইয়াৰ কৰ্মচাৰীসকলৰ ক্ষমতা তেওঁলোকৰ দায়িত্ববোধৰ তুলনাত সীমিত কৰি ৰাখে, অৰ্থাৎ তেওঁলোকক সম্পূৰ্ণ ক্ষমতা প্ৰদান নকৰে। আমোলাতন্ত্ৰিক ক্ষমতাৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ এনেধৰণৰ—

- (i) বিষয়াসকলৰ কাৰ্যপ্ৰণালী,
- (ii) স্থিতিৰ পদানুক্ৰমিক ব্যৱস্থা,
- (iii) লিখিত নথিপত্ৰৰ ওপৰত আস্থা
- (iv) কাৰ্যালয়ৰ ব্যৱস্থাপনা, আৰু
- (v) কাৰ্যালয়ৰ আচৰণ-বিধি।

(i) বিষয়াসকলৰ কাৰ্যপ্ৰণালী (Functioning of Officials) :

আমোলাতন্ত্ৰৰ অন্তৰ্গত বিষয়াসকলৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট কৰি ৰখা ‘কাৰ্যালয় ক্ষেত্ৰিক অধিকাৰ’ থাকে। এইবোৰ বিধিসংগত নীতি, আইন আৰু প্ৰশাসনিক বিধানৰ দ্বাৰা পৰিচালনা কৰা হয়। আমোলাতন্ত্ৰিক সংগঠনৰ নিয়মিত কাম-কাজবোৰ অফিচিয়েল (Official) কাম ৰূপে নিৰ্ধাৰণ কৰা থাকে। তদুপৰি উচ্চপদস্থ বিষয়াসকলৰ দ্বাৰা অধীনস্থ নিম্নবৰ্গলৈ আদেশ জাৰি কৰা হয়; কিন্তু বিষয়াসকলৰ দায়িত্ব তেওঁলোকৰ অধিকাৰ অনুসাৰে সীমিতকৰণ কৰি ৰখা হয়। যিহেতু কৰ্তব্য নিয়মিতৰূপে পালন কৰিব লাগে, সেয়েহে উপযুক্ত যোগ্যতাসম্পন্ন ব্যক্তিকেহে পদবীত নিয়োগ কৰা হয়। আমোলাতন্ত্ৰিক ব্যৱস্থাত কাৰ্যালয়ৰ পদবীসমূহ পদাধিকাৰৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ হৈ থাকে, সেইবাবে এইবোৰ এজনৰ কাৰ্যকাল অন্ত পৰা পিছতো অব্যাহত থাকে।

(ii) স্থিতিৰ পদানুক্ৰমিক ব্যৱস্থা (Hierarchical Ordering of Positions) :

আমোলাতন্ত্ৰ ব্যৱস্থাত বিষয়া তথা ক্ষমতাবোৰ মান অনুক্ৰমে সজোৱা হয়, য’ত উচ্চ পৰ্যায়ৰ বিষয়াসকলে তেওঁলোকৰ নিম্ন পৰ্যায়ৰ বিষয়াসকলক তদাৰক কৰিব পাৰে। নিম্ন পৰ্যায়ৰ বিষয়াসকলৰ সিদ্ধান্ত সন্তোষজনক নহ’লে সেই সন্দৰ্ভত উচ্চ পৰ্যায়ৰ বিষয়াসকললৈ আপীল (Appeal) কৰাৰ থল থাকে।

(iii) লিখিত নথি-পত্ৰৰ ওপৰত আস্থা (Reliance on Written Document) :

আমোলাতন্ত্ৰ ব্যৱস্থাৰ সকলো কাম-কাজ লিখিত নথি-পত্ৰৰ (অথবা ফাইল আদি) আধাৰত পৰিচালনা কৰা হয়, যিবোৰ নথি-পত্ৰ বা ফাইল ৰেকৰ্ড ৰূপে সযতনে ৰখা হয়। কাৰ্যালয় অথবা 'ব্যুৰো'ত এইদৰে গ্ৰহণ কৰা সিদ্ধান্তবোৰ বা নথিবোৰ একগোট কৰি ৰখা হয়। এই সকলোবোৰ ৰাজহুৱা জীৱনৰ অংশস্বৰূপ, যিবোৰ বিষয়াসকলৰ ব্যক্তিগত জীৱনৰ পৰা পৃথক।

(iv) কাৰ্যালয় ব্যৱস্থাপনা (Office Management) :

কাৰ্যালয় ব্যৱস্থাপনা হৈছে এটা আধুনিক আৰু বিশেষ ধৰণৰ কাম, গতিকে এইবোৰ নিয়াৰিকৈ চলাই নিবৰ বাবে বিশেষ দক্ষতাসম্পন্ন আৰু প্ৰশিক্ষণপ্ৰাপ্ত কৰ্মচাৰীৰ আৱশ্যক হয়।

(v) কাৰ্যালয় আচৰণৰ বিধি (Conduct in Office) :

কাৰ্যালয়ৰ কাম-কাজবোৰে ইয়াৰ বিষয়াবৰ্গৰ পৰা পূৰ্ণ সহযোগ বিচাৰে। সেইবাবে কাৰ্যালয়ৰ কামৰ বাবে সময় নিৰ্দিষ্ট কৰিলেও কৰ্মচাৰীসকলে বিধি আৰু নিয়ম অনুযায়ী দায়িত্ব পালন কৰিব লাগে। এইবোৰে তেওঁলোকৰ ৰাজহুৱা জীৱনৰ আচৰণ-বিধিবোৰক ঘৰুৱা বা ব্যক্তিগত জীৱনৰ পৰা পৃথক কৰি ৰাখে। যিহেতু এই নিয়ম আৰু বিধিসমূহ আইনৰ দ্বাৰা স্বীকৃতিপ্ৰাপ্ত, সেইবাবে কৰ্মচাৰীসকল দায়বদ্ধ তথা জবাবদিহি হ'ব লগা হয়।

আমোলাতন্ত্ৰৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ আলোচনা কৰি ৰেবাৰে কৈছে যে, ই ৰাজনৈতিক অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰাৰ এক আধুনিক ৰূপ মাথোন। এই সন্দৰ্ভত তেওঁ কৈছে যে আমোলাতন্ত্ৰৰ প্ৰতিজন বিষয়া বা কৰ্মচাৰীয়ে নিজৰ দক্ষতা অনুযায়ী দায়িত্ব পালন কৰে আৰু দায়িত্ববোৰৰ উচিত প্ৰয়োগৰ বাবে অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰে। ৰাজহুৱা কৰ্মক্ষেত্ৰত কামবোৰ সম্পন্ন কৰিব লগা হোৱাৰ বাবে কৰ্মচাৰীসকলক তেওঁলোকৰ সেৱা আৰু কৰ্তব্যৰ প্ৰতি দায়বদ্ধ কৰি তোলে।

ক্ৰিয়া-কলাপ-৪ (Activity-4)

তোমালোকৰ দৃষ্টিত কিমান দূৰ ভাবিব পাৰা যে তলত উল্লেখ কৰা গোট বা কাৰ্যবোৰত ৰেবাৰৰ দৃষ্টিভংগীৰে আমোলাতান্ত্ৰিক অধিকাৰ নিহিত হৈ আছে? (a) তোমালোকৰ শ্ৰেণী কোঠা; (b) তোমালোকৰ বিদ্যালয়খন; (c) এটা ফুটবল খেলুৱৈৰ দল; (d) এখন গাঁৱৰ পঞ্চায়ত সমিতি; (e) জনপ্ৰিয় অভিনেতাজনৰ হৈ থিয় হোৱা এটা দল; (f) বাছ বা ৰেলত নিয়মিতভাৱে অহা-যোৱা কৰা এটা দল; (g) এটা যৌথ পৰিয়াল; (h) এখন গাঁৱৰ জনসমষ্টি; (i) জাহাজৰ কৰ্মচাৰীসকল; (j) অপৰাধ কৰ্মৰ লগত জড়িত দল; (k) ধৰ্মীয় গুৰুৰ অনুগামী আৰু চিনেমা হলত বোলছবি উপভোগ কৰি থকা দৰ্শকৰ দল।

তোমালোকৰ আলোচনাৰ ভিত্তিত উল্লিখিত কোনবোৰ গোটত 'আমোলাতান্ত্ৰিক' চৰিত্ৰ আছে বুলি ক'বা? মনত ৰাখিবা, তোমালোকৰ আলোচনাত সপক্ষে আৰু বিপক্ষে দুয়োবিধৰ যুক্তি অৱতাৰণা কৰিব লাগিব আৰু যিসকলে তোমালোকৰ আলোচনাত অসম্মতি প্ৰকাশ কৰে সেইবোৰ শুনিবলৈও চেষ্টা কৰা।

পৰিভাষা (Glossary) :

- **অপসৰিভা (Alienation) :** পুঁজিবাদী সমাজ ব্যৱস্থাৰ এটি প্ৰক্ৰিয়া, যিটোৰ দ্বাৰা মানুহে প্ৰকৃতিৰ পৰা, অন্য মানুহৰ পৰা, শ্ৰমৰ তথা উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ পৰা আৰু নিজৰ বা নিজৰ সত্ত্বাৰ পৰা পৃথক কৰি ৰখা বা দূৰত্বত ৰখা এক অৱস্থা।
- **জ্ঞানোদয় (Enlightenment) :** ১৮ শতিকাৰ ইউৰোপৰ এটি যুগ, যেতিয়া দাৰ্শনিক পণ্ডিতসকলে ধৰ্মীয় মতবাদসমূহৰ অধিপত্য একমুখে অস্বীকাৰ কৰে। সত্য প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে যুক্তিকেই মুখ্য কাৰণ ৰূপে গণ্য কৰে আৰু যুক্তি প্ৰদৰ্শনৰ প্ৰধান ধ্বজাবাহক ৰূপে মানুহকেই একমাত্ৰ প্ৰাধান্য দিয়া হয়।
- **সামাজিক ঘটনা (Social Fact) :** সামূহিক আচৰণ আৰু বিশ্বাস পদ্ধতিৰ লগত জড়িত থকা সামাজিক বাস্তৱৰ (Social Reality) অংশবিশেষ। এইবোৰ ব্যক্তিসকলৰ দ্বাৰা সৃষ্টি কৰা হোৱা নাই; কিন্তু তেওঁলোকক মানিবলৈ বাধ্য কৰোৱা যায় আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁলোকৰ আচৰণক প্ৰভাৱান্বিত কৰা হয়।
- **উৎপাদনৰ ধৰণ (Mode of Production) :** সামগ্ৰীবোৰ উৎপাদন কৰা এক পদ্ধতি, যিবোৰ পদ্ধতি দীৰ্ঘদিনৰ বাবে বৰ্তি থাকে। উৎপাদনৰ প্ৰতিটো ধাৰাৰ লগত উৎপাদনৰ উপায়সমূহ (যেনে— যন্ত্ৰপাতি আৰু উৎপাদন সংগঠন প্ৰকাৰবোৰ) আৰু উৎপাদনৰ সম্পৰ্ক (যেন— দাসত্ব, গোলামি প্ৰথা, দিন হাজিৰা কৰা লোক) বোৰ ভিন্ন ভিন্ন ৰূপত জড়িত থাকে।
- **কাৰ্যালয় (Office) :** আমোলাতান্ত্ৰিক দিশত ক'বলৈ হ'লে কোনো বিশেষ ক্ষমতা আৰু দায়বদ্ধতাসহ আনুষ্ঠানিকভাৱে স্বীকৃত এক সাৰ্বজনীন বা ৰাজহুৱা পদবী। ই প্ৰধানকৈ নৈৰ্ব্যক্তিক। অফিচ বা কাৰ্যালয়ৰ এক স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব থাকে, যিটো পদবীত নিয়োজিত ব্যক্তিৰ বাহিৰত বুলি গণ্য কৰা হয়। (এই একেটা শব্দৰে আন কিছুমান অৰ্থৰ পৰা ই বেলেগ যদিও কিছুমান আমোলাতান্ত্ৰিক সংস্থা অথবা তেনে কোনো ভৌতিক স্থিতিসমূহৰ কথাকে কয়; উদাহৰণস্বৰূপে— পোষ্ট অফিচ, পঞ্চায়ত অফিচ, প্ৰধান মন্ত্ৰীৰ কাৰ্যালয়, মোৰ 'দেউতা' অথবা 'মা'ৰ অফিচ ইত্যাদি।

অনুশীলনী (Exercise)

- ১। সমাজৰ বিকাশত জ্ঞানোদয়ৰ গুৰুত্ব কি?
Why is the Enlightenment important for the development of Sociology?
- ২। সমাজতত্ত্বৰ উৎপত্তিত শিল্প বিপ্লৱ কেনেদৰে জড়িত আছিল, আলোচনা কৰা।
How was the Industrial Revolution responsible for giving rise to sociology?
- ৩। উৎপাদনৰ ধৰণৰ বিভিন্ন উপাদানবোৰ কি কি?
What are the various components of a mode of production?
- ৪। মাৰ্ক্সৰ মতে শ্ৰেণীবোৰ কিয় সংঘৰ্ষলৈ আহে?
Why do classes come into conflict, according to Marx?

- ৫। কোনবোৰক সামাজিক ঘটনা বুলি ক'ব পাৰি? আমি সেইবোৰক কেনেকৈ চিনাক্ত কৰিম?
What are social facts? How do we recognise them?
- ৬। 'যান্ত্ৰিক' আৰু 'আংগিক' একতাৰ মাজত পাৰ্থক্য কি?
What is the difference between 'mechanical' and 'organic' solidarity?
- ৭। নৈতিক নিয়মাবলীবোৰ কেনেকৈ সামাজিক একতাৰ পৰিচায়ক, উদাহৰণসহ দেখুওৱা।
Show, with examples, how moral codes are indicators of social solidarity?
- ৮। আমোলাতন্ত্ৰৰ মূল বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?
What are the basic features of bureaucracy?
- ৯। সামাজিক বিজ্ঞান বস্তুনিষ্ঠতাৰ সুকীয়া বৈশিষ্ট্য কি বুলি ভাবা?
What is special or different about the kind of objectivity needed in social science?
- ১০। সাম্প্ৰতিক কালত ভাৰতত সামাজিক আন্দোলন গা কৰি উঠাৰ কোনো ধাৰণা বা সূত্ৰৰ বিষয়ে ইংগিত দিব পাৰানে?
Can you identify any ideas or theories which have led to the formation of social movements in India in recent times?
- ১১। ভাৰতৰ বিষয়ে মাৰ্ক্স আৰু ৱেবাৰে কি লিখিছিল বিচাৰি উলিওৱা।
Try to find out what Marx and Weber wrote about India.
- ১২। বহু আগতেই যিসকলৰ মৃত্যু হৈছে, সেইসকলৰ লিখিনিসমূহ আমি কিয় পঢ়িব লাগে, যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিব পাৰানে? সেইসকলৰ বিষয়ে কিয় পঢ়িব নালাগে তাৰ যুক্তিবোৰ কি কি?
Can you think of reasons why we should study the work of thinkers who died long ago? What could be some reasons to not study them?

References :

- BENDIX, REINHARD, 1960, *Max Weber : An Intellectual Portrait*, Anchor Books, New York.
- DURKHEIM, EMILE, 1964, *The Division of Labour in Society*, (trans. By George Simpon), Macmillan, New York.
- IGNOU, 2004, *ESO13-1: Early Sociology*, IGNOU, New Delhi.